

Львівський юридичний інститут МВС України

Тетяна Курило

**ПРАВОВА ОХОРОНА
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНИ**

МОНОГРАФІЯ

Львів - 2014

УДК 351.85:34(477)
ББК 79.0 (4укр)
К 93

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського юридичного інституту МВС України (протокол № 3 від 09.11.09 р.)

Рецензенти:

Кульчицький В.С. – докт. юрид. наук,
професор, член – кор. АПрН України
Кухта Б.Л. – професор, канд. філософськ. наук

ISBN 966-418-021-1

Курило Т.В. Правова сторона культурної спадщини України. Монографія. – Львів: Львівський юридичний інститут МВС України, «Новий світ – 2000», 2014. – 152 с.

У монографії досліджується проблема становлення і розвитку законодавства про охорону культурної спадщини в Україні. Значна увага приділена архівним документам, аналізу чинного законодавства України в сфері охорони культурної спадщини та практики його застосування. Досліджується міжнародно-правове співробітництво України щодо реституції і повернення культурних цінностей.

Розраховано на студентів вищих навчальних закладів, аспірантів і викладачів, а також всіх тих, хто цікавиться правовими проблемами охорони пам'яток історії та культури України.

ISBN 966-418-021-1

© Курило Т.В., 2014
© «Новий Світ – 2000», 2014

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА	4
Розділ I. Становлення законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історичні.....	6
1. Формування елементів правової охорони пам'яток на території України (IX-XXст.).....	6
2. Правова охорона пам'яток історії та культури в Українській РСР.....	19
Розділ II. Формування національного законодавства про охоронні і використання культурної спадщини в Україні.....	33
1. Конституційні засади охорони, використання і відновлення надбань української культурної спадщини.....	33
2. Особливості законодавства України про охорону, використання і примноження культурної спадщини.....	45
Розділ III. Правове забезпечення реституції і повернення культурних цінностей, втрачених і незаконно переміщених (вивезених з України).....	70
1. Національне законодавство України стосовно ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей.....	70
2. Міжнародно-правове співробітництво України з європейськими державами у сфері реституції і повернення культурних цінностей.....	90
Висновки	135
Список використаних джерел та літератури	144

ПЕРЕДМОВА

*„Навкруги нас розсипане золото,
що дорожче від звичайного золота.
Віками творив його наш народ,
у ньому – наша сила, на нього у жорстокій
сучасній боротьбі – єдина наша надія.”*
М.Біляшівський

Національне та культурне відродження Української держави неможливе без всебічного вивчення її історико-культурної спадщини. Встановлення демократії та проголошення незалежності надали можливість дослідникам історичного минулого переоцінити та переосмислити історичні події, виявити та поновому висвітлити численні “білі плями” української історії.

Перед українською юридичною наукою постало широке коло проблем, які потребують ґрунтовної теоретичної розробки і вирішення, особливо з огляду на те, що багато сторінок історії та їхня оцінка або взагалі замовчувалися, або перекручувалися радянською компартійною пропагандою. Нині виникає необхідність об’єктивного дослідження різних аспектів вітчизняної історії держави та права. Вивчення досвіду державотворення та правотворення дає можливість критично оцінити процес розбудови держави на сучасному етапі і поряд з цим уникнути помилок минулого.

Світовий досвід свідчить, що культурна самоідентифікація нації виступає однією з домінуючих ціннісних орієнтацій її життєдіяльності. Пробудження національної самосвідомості і духовного відродження українського народу зумовлюють також переоцінку та зміну ставлення до історико-культурної спадщини.

Важко переоцінити культурні багатства України. З її території пов’язано відкриття всесвітньовідомих культур і давніх цивілізацій – трипільської культури, античних міст, пам’яток слов’ян, спадщини Київської Русі. Саме в пам’ятниках архітектури і видатних ансамблях минулого знайшли втілення специфічні смаки українського народу, його ставлення до формування середовища міст і сіл.

Надзвичайно багате історико-культурне надбання вимагає вирішення на законодавчому рівні питання збереження та якомога ефективнішого використання пам’яток минулого, що відіг-

рає особливу роль у піднесенні національної гідності та вихованні майбутніх поколінь. Без активного та всебічного використання надбань людства – пам'яток вітчизняної та світової культури – неможливо вирішити завдання щодо докорінного оновлення духовного життя. У свою чергу вирішення цих проблем передбачає всебічний аналіз, об'єктивну оцінку, врахування та використання кращих правових досягнень, нагромаджених світовим співтовариством, зокрема, щодо охорони пам'яток історії та культури. Суспільні відносини у цій сфері в Україні потребують правового врегулювання з врахуванням загальноєвропейських принципів і норм міжнародного права. Без приведення національного законодавства у відповідність з міжнародно-правовими стандартами неможливо вести мову про входження нашої держави до світової спільноти як рівноправного партнера.

Обов'язок держави щодо забезпечення охорони пам'яток культури зафіксований у Конституції України (ст.54). Конституційні засади охорони пам'яток культури потребують свого правового забезпечення, ефективної реалізації правових принципів і норм у цій сфері. В умовах формування нової системи законодавства України надзвичайно велику роль відіграє аналіз та вдосконалення процесів його застосування. Такого вдосконалення не можна досягнути без науково обґрунтованих рекомендацій, розроблених на підставі аналізу системи українського законодавства та правозастосовної практики, специфіки правової системи України, її правових традицій з врахуванням кращих досягнень світової юриспруденції. Проблематика правової охорони культурної спадщини впродовж усього періоду існування вітчизняного пам'яткознавства була і залишається однією з найменш досліджених. Усе це визначило актуальність теми даного монографічного дослідження.

Висновки, узагальнення, систематизація фактологічного матеріалу дозволяють поглибити знання про історію охорони культурної спадщини України, диференційовано підійти до аналізу формування державної правової системи охорони пам'яток культури.

Положення та рекомендації, сформульовані в монографії, можуть бути використані у законотворчій роботі, правозастосовній діяльності відповідних органів, у діяльності громадських організацій, та в навчальному процесі.

Розділ І. Становлення законодавства про охорону культурної спадщини в Україні: історичний досвід

1.Формування елементів правової охорони пам'яток на території України (ІХ-ХХ ст.)

Кожному історичному періоду притаманне лише його властиве ставлення до культурних надбань. З плином часу цінність тих або інших складових історико-культурної спадщини змінювалися. І тепер заповідними стають вже не тільки окремі цінні пам'ятки: церкви, палаци, меморіальні будинки, архітектурні ансамблі, місця історичних подій, а й усе оточення – вулиці, квартали, райони міста і нарешті – цілі міста [1, с.78]. Правовій охороні підлягають як пам'ятки минулого, так і сучасності – в залежності від історичної, наукової, культурної цінності.

У нашій вітчизняній історії найдавніший факт, який може мати певне відношення до пам'ятникознавства зі знаком мінус, свідчить не про "розуміння шанобливого ставлення" до старовини, а про цілком протилежне. Йдеться про хрестоматійно відоме повалення Володимиром у 988 році скульптурних зображень язичницьких богів. Як свідчить літопис, святилище з цими богами на початку Х ст. було в Києві чимось на кшталт тих найвизначніших місць у сучасних столицях, до яких покладають вінки глави зарубіжних держав під час офіційних візитів. Про це говорить літописна стаття 945р., що розповідає про прибуття до Києва грецького посольства за князювання Ігоря: "Наутрѣя призвѣ Игорьъ послы, и приде на холмы где стояше Перунъ, и покладоша оружья своя и щиты и золото, и ходи Игорьъ рать". У 980 р. Володимир, вважаючи ще язичницькі божества фактором консолідації, "постави кумиры на холму вне двора теремного, Перуна деревяна, а голова его серебряна, а ус золотыни, и Хорьса, и Дажьбога, Стрибога, и Съемарагла и Мокош" [2, с.67]. Але з прийняттям християнства Володимир цілком зруйнував і спалив дохристиянські святині.

"Читачеві може видатися дивним, – пише в своїй книзі "Людина в місті: соціологічні нариси" київський соціолог Сергій

Матяш, – що охорона пам'яток старовини явище достатньо нове. Середньовічні будівельники без жалю зносили старі будівлі, хоча таких було значно менше, ніж зараз. Десь близько 1500 року виникла в Західній Європі ідея збереження старовинних споруд. У XVIII ст. переважає тенденція на старовину, і тільки в XIX ст. у США, а згодом і в Європі виникають організовані рухи на захист пам'яток історії і архітектури" [3, с.184-185].

Однак слід зазначити, що вже в IX-XII ст. на нашій території формуються тенденції щодо збереження та зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин, ікон, ювелірних виробів тощо. В основному пам'ятки зосереджувалися в монастирях та церквах, зокрема у Софійському та Михайлівському соборах, Києво-Печерській Лаврі, Десятинній, Кирилівській церквах, соборах Чернігова, Галича, Володимира та інших міст.

У статті "Охорона пам'яток історії та культури" в останньому виданні "Большой Советской Энциклопедии" зазначено: "Ідеї охорони пам'яток історії та культури набули поширення в епоху Відродження разом з інтересом до античного мистецтва і розвитком колекціонування. В період Великої французької революції декретами Конвенту пам'ятки історії та культури вперше були оголошені всенародним надбанням, було націоналізовано приватні зібрання (декрет про створення Лувра, 1791р.). В 1795р. у Франції виникла державна служба охорони пам'яток" [4, с. 38].

Близькою за змістом є відповідна стаття в польській Wielkiej Encyklopedii powszechnej: "Впродовж віків проявлялися різноманітні форми охорони пам'яток як вияв турботи держави про збереження культурного доробку. В старовину охоронялися сакральні об'єкти і твори, згромаджені в священних скарбах. Вже за середньовіччя певною охороною охоплювалися предмети, пов'язані з релігійним культом. В період Відродження нове ставлення до мистецтва, жвава зацікавленість античністю, розвиток колекціонування і бібліофіліства, спричинилися до розвитку ідеї (поки що лише ідеї) охорони пам'яток. Обмежувалося це, однак, пам'ятками старовини, зокрема наприклад, Рафаель у 1516 р. був призначений консерватором (особою, що займалася питаннями збереження пам'яток) пам'яток Риму. В XVII ст. народилася думка про охорону вітчизняних пам'яток (Швеція).

Принципові зміни впровадила Велика французька революція..."[5, 118-119].

Зародження початків вітчизняного пам'яткознавства можна відносити, на наш погляд, лише до рубежу XVII – XVIII ст. Вони пов'язані, як в цілому слушно відзначає ряд авторитетних дослідників, зокрема В.І.Акуленко [6, с.12], Ю.Н.Жуков [6, с.19] та ін., з указами Петра I 1718 і 1722 рр. Зокрема, в указі від 18 лютого 1718 р. Петро I зажадав "Ежели кто найдет в земле или в воде какие старые вещи", передавати комендантам фортець "Старые надписи на каменьях, железе или меди, или какое старое или необыкновенное ружье, посуду или прочее все, что зело старо и необыкновенно", а в указі від 16 лютого 1722р. – збирати в єпархіях і по монастирях "древние жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, также книги исторические рукописные и печатные", "рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, хронографы и прочие сим подобные", а в зв'язку із знахідками в сибірських могильниках "не переплавлявая присылать в Берг и Мануфактур Коллегию, а во оной потому же не переплавлявая, об оных докладывать его величеству".

Початки правової охорони пам'яток старовини в Україні і перші значні етапи становлення загалом цілісної системи такої охорони припадають на перебування України у складі Російської імперії. Попри всю суперечливість цього процесу саме тоді було вироблено певні засади охорони культурної спадщини. Не менш важливо і те, що участь в загальноросійській пам'яткознавчій і пам'яткоохоронній діяльності національно свідомої громадськості з українських земель, місцевих наукових, культурно-мистецьких, освітянських, релігійних діячів вела до накопичення потужного ідейного, кадрового, організаційного і економічного потенціалу українського пам'яткознавства і пам'яткоохорони.

Слід, однак, зазначити, що якийсь порядок збирання раритетів був уже, ймовірно, і до Петра I, про що може свідчити "Отписка царю (Олексію Михайловичу, батькові Петра) воеводи киевского князя Григорія: "Тому посильному велеть того человека ноги откопать, а откопав, какова которая кость мерой в длину и в толщину, и написать их роспись и на чертеж начер-

тять". Це розпорядження С.І. Замятін назвав "першою російською інструкцією для розкопок" [6, с.287]. Окрім того і укази Петра I 1718 – 1722 рр. були не першими його "пам'яткознавчими" указами. Безпосередньо з Україною пов'язаний указ 1702 р. про вилучення з арсеналів Києва і Батурина гармат, захоплених "у султанов турецьких и у королей польского и шведского на боях", щоб "в Москве в новостроенном Цехаузе для памяти и на вечную славу поставити".

З Україною, до речі, пов'язаний і указ Петра I від 11–13 липня 1709 р. "О построении близ города Полтавы, в память одержанной там над шведами победы, мужеского Петропавловского монастыря с приделом Сампсона странноприимца и о сооружении перед церковью памятника".

У діяльності таких видатних постатей вітчизняної історії як Петро Могила (1596 – 1647 рр.) та Іван Мазепа (1644 – 1709), дослідники відзначають і пам'яткознавчі моменти. Щодо П.Могили, то навіть Українська Радянська Енциклопедія вказує, що він "добився у польського короля легального становища на Україні православної церкви поряд з уніатською, а також передачі їй уніатами Софійського собору, Видубицького монастиря та ін. церков. Реставрував Софійський собор і Києво-Печерський монастир. В 30-х рр. з ініціативи Могили почалися розкопки Десятинної церкви в Києві" [7, с.60]. На кошти гетьмана Мазепа, за твердженням С.З.Заремби, "реставрується Софійський собор (1690 – 1697), Михайлівський Золотоверхий монастир в Києві, Іллінська церква на Подолі, церква Успіння Богородиці Києво-Печерської лаври. Проте все це потребує принаймні двох застережень. По-перше, не зовсім виваженим видається тут слово реставрація, яке є пам'яткоохоронним терміном. Стосовно Софійського собору і Видубицького монастиря часів Петра Могили в "Хронології" до I тому "Історії Києва", наприклад, читаємо: "1634 – 1644. Відбудова Софійського собору в Києві; 1635 – 1636. Відбудова Видубицького монастиря в Києві" [8, 31]. А т.зв. реставрацію Софійського собору часів Івана Мазепа в тій же "Історії Києва" В.В.Панащенко викладає наступним чином: "В кінці XVII ст. в Києві провадилися великі роботи з оновлення старовинних будівель. В 1690 – 1701 рр. вони велися в Софійському соборі – було надбудовано другі

поверхи на низьких папертях із північного та південного його боків, зведено шість нових куполів на додаток до п'яти стародавніх. Тривало прикрашування інтер'єрів собору" [8, с.49]. По-друге, ж якщо навіть наведені факти про діяльність П. Могили чи І. Мазепи трактувати як такі, що мають якесь відношення до охорони пам'яток, то вони нічого не говорять про правову охорону. А фактів саме про таку охорону наведені свідчення не містять.

Тим часом в указах Петра І є зародки цілої системи правової охорони пам'яток, принаймні багатьох її суттєвих елементів. У цьому плані вони у вітчизняній пам'яткознавчій літературі не аналізувалися.

Найбільш суттєвим тут, мабуть, визначається, те, що розглядувані петровські укази створюють чи принаймні започатковують створення самого предмета відповідного правового регулювання або, іншими словами, породжують новий вид суспільних відносин – визначається щодо поводження з історичними пам'ятками. В юридичній літературі визначається можливість породження певних суспільних відносин, правовими засобами. Так, П.М. Рабінович, говорячи про "функції, які здатні виконувати лише або найбільш ефективно саме право", відзначає, що до них належать: ініціювання, "породження", формування таких суспільних відносин, яких взагалі не існувало до видання відповідного закону.

В указах Петра І відсутній єдиний узагальнюючий термін на означення того поняття, яке ми тепер називаємо словом пам'ятка - ні в юридичному, ні в загальнонауковому, так би мовити, плані. Хоч і є певний "натяк": "для памяти и на вечную славу поставитъ" (турецькі, польські і шведські гармати для публічного огляду). Проте, будучи формально дефінованим, це поняття тут не тільки присутнє, а й має доволі багатий і певним чином структурований зміст. Родовою ознакою в цьому понятті можна, мабуть, вважати слово "куриозный", яке у той час мало значення не чогось кумедного, якого воно набуло "по дорозі" від латині через французьку і російську, а просто цікавого, вартого уваги. Ця родова ознака конкретизувалася в указах такими видовими ознаками, як "старые надписи на каменях ... ", "старое и необыкновенное ружье (тут у значенні зброя загалом, а не рушни-

ця), посуда", "древние жалованные грамоты", "церковные и гражданские летописцы", "книги исторические рукописные и печатные" тощо. Зазначимо, що майже в кожному указі підкреслювався відкритий характер переліку: "или прочие все, что зело старо и необыкновенно"; "и прочие сим подобные". Тобто видно, що в народжуване поняття пам'ятки відразу закладалася зацікавленість минулим не тільки матеріальної (посуд, зброя), а й духовної (написи, книги) культури.

Таким чином, наведені укази Петра I, започаткувавши новий вид відповідних суспільних відносин, з достатньою як на той час виразністю визначили й об'єкт таких відносин у формі курйозної, тобто дуже вартої на увагу речі, поняття про яку включало відкритий (невичерпний) перелік різноманітних предметів – носіїв пам'яті про минуле як матеріальної, так і духовної культури.

Все це викликає інтерес і у зв'язку з сьогоднішніми проблемами українського пам'яткознавства. С.З. Заремба, наприклад, справедливо постулюючи необхідність "перш за все чітко визначити його (пам'яткознавства) предмет і завдання", констатує, що "щодо цього в історіографії й до нині немає усталеної думки" [8, 5]. Позиція ж самого автора зводиться до переказу змісту термінологічної дискусії 70-80-х років навколо понять "пам'ятка" і "пам'ятник", підсумком якої було твердження, що на відміну від російської мови, де вживається єдиний термін "пам'ятник", в українській мові більш загальним, родовим терміном слід вважати "пам'ятка", а термін "пам'ятник" – видовим*.

В.І. Акуленко, який також звертає увагу на "багатогранність і невизначеність поняття "пам'ятка" [6, с.204], все-таки відзначає, що "правовій охороні підлягають як пам'ятки далекого минулого, так і сучасні" [6, с.206]. У статті, опублікованій в "Літературній Україні", науковець зазначає, що "...тут маємо справу з недотриманням логічних та лінгвістичних вимог наукової термінології, що ускладнює процес тлумачення законодавст-

*Слово "пам'яткознавство" і похідні від нього вживаються нами на означення не тільки відповідної наукової галузі, а і її предмета, оскільки для цього останнього окремого терміна ще не запропоновано.

ва в цій галузі, адже доводиться з'ясовувати значення окремих юридичних понять, з яких складається зміст правової норми..." [9].

Однак з нового пам'яткоохоронного законодавства це вже не впливає. Закон України від 8 червня 2000р. №1805-III "Про охорону культурної спадщини" [10] про пам'ятники взагалі нічого не говорить, а пам'ятку в ст.1 визначення термінів вважає "об'єктом культурної спадщини, який внесено до державного реєстру", при тому що сам об'єкт спадщини безвідносно до реєстрації – це "місце, споруда (витвір)" і т.д., "що донесли до нашого часу автентичні цінності з історичної, археологічної, архітектурної, мистецької, наукової, технічної або соціальної точки зору" [10]. Тим часом події ставлять на порядок денний захист автентичної культурної спадщини від псевдореставраторства і від засмічення об'єктами, в т.ч. і пам'ятниками, спорудженими далеко не "самым добрым искусством".

По суті таку ж позицію декларує і В.І.Акуленко: "Перші спроби, – пише він, – поставити пам'ятки старовини під державну охорону в Росії знаходимо в указах Петра I" [6, с.12]. С.З.Заремба використовує пам'яткоохоронні петровські укази лише для протиставлення колонізаторської культурної політики Петра ("саме Петро I поставив на державну основу процес вивезення з України до Москви та Петербурга історико-культурної спадщини" [8, с.36] і щодо цього не може бути жодних застережень – по над усяку міру ідеалізованій автором діяльності козацької старшини і навіть російських графів українського походження.

На нашу ж думку, є достатньо підстав для висновку про те, що розглянуті петровські укази створили саме систему правових актів щодо виявлення, збирання, охорони і використання курйозних речей, "достопримечательностей", тобто об'єктів, які ми тепер називаємо об'єктами культурної спадщини, включаючи вимоги до новостворюваних пам'ятників. Цю систему творили акти вищої за тих умов юридичної сили – царські укази. Вона мала своє ядро – сформоване відповідно до рівня тодішньої легаслаційної (законотворчої) техніки, але доволі виразне за змістом і розвинене поняття основного об'єкта суспільних відносин - визначної, "куриозной вещи". Закладалися правила поведіння

з таким об'єктами, конституювалися суб'єкти цієї діяльності переважно шляхом покладання додаткових функцій на вже існуючі інституції. Окреслювалася також сфера функціонування системи, при чому вона охоплювала і пасивних в певному значенні суб'єктів ("всякий, кто найдет в земле и в воде"), а серед активних – не лише світські, а й релігійні заклади. Не приховувалася, а, навпаки, виразно підкреслювалася ідейно-політична, якщо вжити сучасний термін, спрямованість діяльності щодо збирання, зберігання і використання раритетів.

Однак якщо абстрагуватися від конкретної класової, національної і т.п. сутності політики Петра I і бачити лише інструментальні, "технологічні" ознаки – чітку визначеність, послідовність, наполегливість, динамізм і т.п., то стосовно створеної ним системи правового забезпечення збору, зберігання і використання пам'яток можна дійти одного важливого висновку. А саме: життєздатність цієї системи певною мірою визначалася із її цілковитою узгодженістю, навіть підпорядкованістю загальнодержавній політиці. Або іншими словами: створювана система із маргінального явища перетворювалася на внутрішній елемент, підсистему загальної системи вищого рівня, саме цим забезпечуючи собі стабілізацію і подальший розвиток. На наш погляд, постулат (вимога) узгодженості, навіть підпорядкованості пам'яткоохоронної діяльності загальнодержавній політиці актуальний і сьогодні.

Про конкретно-історичну, часову тривкість створеної Петром I системи, яку ми розглядаємо, свідчить, зокрема, те, що понад 100 років поспіль, а саме 20 липня 1832 року "Правительствующий сенат" (найвищий орган у справах законодавства і державного управління в Росії до 1917р., утворений, до речі, тим же Петром I у 1711р.) вимагав "возобновить губернским начальством, состоявшиися в царствование императора Петра Великого и государыни императрицы Екатерины II указы, предписывающие все достопримечательные произведения природы и искусств, а обретаемые в губерниях внутри империи, присылать в академию".

Звичайно, значення петровської пам'яткоохоронної системи не варто перебільшувати. Багато (якщо не переважна більшість) її елементів формувалось під впливом чисто зовнішніх,

часто випадкових обставин, не всім їм була притаманна достатня визначеність. З власне правової точки зору системі бракувало головного стержня – кодифікаційного акта, як би ми тепер могли казати, котрим міг би стати якийсь "узагальнюючий" царський указ у цій галузі. Однак історичних діячів (а отже і наслідки їх діяльності в тій чи іншій сфері) судять, як справедливо колись було зауважено, не по тому, чого вони не зробили в порівнянні з наступною епохою, а по тому, що вони зробили в порівнянні зі своїми попередниками.

В результаті кількох російсько-турецьких війн до Росії було приєднано Північне Причорномор'я, Крим і Прикубання. Причиною подальшого розвитку системи правової охорони пам'яток було формування відповідних державних органів та структур Росії на території України.

Як відзначають історики Т.Т.Трощинський і Т.Ф.Григор'єва у передмові до збірника документів і матеріалів "Історико-культурна спадщина України (XIX ст. – поч. XX ст.)", для освоєння цих територій російський уряд організує їх географічне та соціально-економічне вивчення. Ще наприкінці XVIII ст. споряджаються наукові експедиції академіків І.А.Гільденштедта (1768–1775 рр.), В.Ф.Зуєва (1781–1782 рр.) і П.С.Палласа (1791–1793 рр.), що проводилися за однією програмою. Потреби новостворюваного чорноморського флоту викликали необхідність картографувати берегову лінію, що призвело, зокрема, до виявлення, опису і нанесення на карти залишків деяких стародавніх споруд. Серед військових і цивільних чиновників, що працювали в цих краях, поширюється зацікавленість старожитностями. В 1804 р. до Криму спеціально для обстеження стародавніх фортець і укріплень був відряджений академік Є.Є.Колер. За його звітом наступного року видається урядове розпорядження "Про захист від руйнування пам'яток старовини в Криму", відповідно до якого нагляд за ними покладался на губернаторів і місцеву владу [11, с.47]. В 1822-1835 рр. було прийнято ще кілька різного роду пам'яткоохоронних урядових актів індивідуального характеру: про збереження пам'яток старовини в Криму (4.07.1822), про подання відомостей про залишки стародавніх споруд у містах і заборону їх руйнування (31.12.1826), про збереження стародавніх споруд у губерніях (14.12.1827), про виді-

лення на утримання музею в Керчі і на проведення археологічних розкопок по 5000 карбованців на рік (19.10.1835) тощо.

Однак особливість цього періоду полягала в іншому. На ці і найближчі наступні за ними роки, як відомо, припадає значне культурне – в найширшому значенні цього слова – піднесення в російському суспільстві. У цей період відбувався розквіт у найрізноманітніших сферах культури і науки. Це такі геніальні постаті, як Пушкін, Міцкевич і Шевченко – в літературі, Михайло Глінка в музиці, Карл Брюлов у живописі. Світової слави здобув математик Микола Лобачевський, нарешті, представники політичної думки, антиподи в практичній діяльності Павло Пестель і Михайло Сперанський.

Зрозуміло, що така творча діяльність була можлива на певному громадянському субстраті, в певному ідейно-інтелектуальному середовищі, за наявності розвиненої культурної інфраструктури. Але глибший аналіз цієї проблеми – справа істориків, тому, підкреслимо лише те, що саме і виникає той феномен, який відповідно до сучасної термінології можна було б назвати участю громадськості в пам'яткоохоронній діяльності. Форми такої діяльності були різноманітними – від аматорських захоплень приватних осіб, державних чиновників і сановників старожитностями до надсилання пропозицій і проектів керівникам урядових відомств, публікацій в періодичній пресі і видання пам'яткознавчих праць. Деякі вельможі утворювали довкола себе гуртки з обдарованої молоді, прикладом чого може бути румянцевський гурток, ідеологом, організатором і фінансистом якого був граф Микола Румянцев (у 1807 – 1814 рр. міністр закордонних справ, голова Державної ради) після відставки з державної служби. Залишене ним зібрання книг і рукописів стало основою відомого Румянцевського музею, а далі – Російської державної бібліотеки (у 1925 по 1993 рр. – бібліотека ім. Леніна)

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався підвищеною увагою суспільства до національних традицій, історії та культури. Знання минулого тісніше пов'язувалися з актуальними проблемами, що хвилювали громадськість. Суспільство починає усвідомлювати історико-культурну спадщину не лише як варті уваги “курйозні” речі, а й як необхідну ланку, що єднає минуле з сучасним, важливий засіб патріотичного виховання національ-

ної самосвідомості, основу вивчення вітчизняної історії та культури [12, с.20]. Пам'ятки старовини та мистецтва потрапляють у центр боротьби суспільно-політичних ідей, стають важливим елементом політичного та громадського життя.

Вагомий внесок у вивчення та збереження історико-культурної спадщини України зробили Київське товариство старожитностей і мистецтв, Товариство Нестора-літописця, при якому діяла очолювана В.Антоновичем Комісія для опису старожитностей України. У Харківському історико-філологічному товаристві велику роботу проводили Д.Багалій, Ф.Шміт, М.Сумцов, які збрали, зафіксували й описали тисячі пам'яток української історії та культури, розробили ґрунтовні програми обстеження старожитностей краю. Десять томів наукових праць видало Ніжинське історико-філологічне товариство. У 1900 р. відбулося перше засідання Товариства дослідників Волині. Зусиллями товариства в Києві було обстежено та реставровано Звіринецькі та Китаєвські печери, брама Заборовського, укріплені фрагменти Андріївської церкви, досліджені пам'ятки м.Сатанова на Поділлі, Луцький замок на Волині [12, с.22].

В Австро-Угорській імперії, до складу якої з 1772 р. входили західноукраїнські землі, питанню охорони пам'яток культури теж надавалося вагоме значення. Як свідчить Статут "Towarzystwa miłosników przeszłości Lwowa", виданий товариством охорони пам'яток Львова в 1907 році, Товариство зобов'язувалося збирати і аналізувати документи, що відображають питання охорони пам'яток культури, популяризувати свої ідеї серед громадськості. Товариство зазначало необхідність збору та фіксації фрагментів архітектури, планів міста, історичних документів тощо, поповнення ними надбань історичного музею. Членом Товариства міг стати будь-який львів'янин, який сплачував внески і дотримувався Статуту Товариства та мав рекомендацію вже дійсного члена даної організації [13, с.6].

Загальноукраїнського значення набула діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка, заснованого у Львові в 1892 р. до 1914 р. Товариство видало близько 300 наукових праць українською мовою, серед яких чільне місце відводилося історико-культурній спадщині України. Діяли етнографічна, археологічна, бібліографічна та інші комісії, ряд секцій. Провідними дія-

чами НТШ були І.Франко, М.Грушевський, В.Гнатюк, О.Маковей, М.Павлик, В.Гребенюк, С.Рудницький, Ф.Колесса.

Члени НТШ підтримували наукові стосунки з товариствами Східної України, брали участь у спільних заходах, зокрема, в Археологічних з'їздах.

У 1887 р. у Львові було засновано музей Ставропігійського братства, який мав велику колекцію рукописних, архівних пам'яток, стародруків [14]. Також тут діяли Національний музей митрополита А.Шептицького, що налічував близько 80000 предметів, музей НТШ, художньо-промисловий музей, Народний музей, Музей Львова.

З середини ХІХ ст. вирішити на державному рівні питання охорони пам'яток намагалося Московське археологічне товариство, яке з 1869 р. проводило регулярні Археологічні з'їзди. Кожному з'їздові передувала підготовча і науково-дослідницька робота, яка була спрямована на вивчення місцевої історії і пам'яток. Слід зазначити, що шість з'їздів проходили в Україні. На ІІІ Археологічному з'їзді в Києві зазначалося, що "...обширність важного матеріалу, постачаючого комітетами, дає можливість надіятися, що ми скоро будемо мати загальну картину городищ для всієї Росії..." [15, с.234]. Найбільш активну роботу проводило Історичне товариство Нестора-літописця [16, 2].

Питаннями збереження та вивчення пам'яток культури з кінця ХІХ – на початку ХХ ст. займалися губернські вчені архівні комісії (ГВАК), які почали діяти після указу від 13 квітня 1884 р. [17, с.112-113]. В Україні було сім таких комісій: Таврійська, Катеринославська, Чернігівська, Херсонська, Полтавська, Київська, Харківська [18, с.2].

Перша світова війна внаслідок застосування нових видів озброєнь, зокрема бомбардувальної авіації та важкої дальньої артилерії, вразила людство масштабами руйнувань. Серед пам'яток – жертв війни – Почаївська Лавра, тисячі інших об'єктів. Величезна кількість пам'яток була крім того переміщена або викрадена. Після закінчення війни постало, зокрема, й питання відшкодування заподіяних збитків. У договорах Версальської системи, укладених у продовж 1919 – 1920 років державами-переможцями та їх союзниками, містилися аналогічні за

змістом статті, які передбачали розшукування і повернення (реституцію) захоплених, секвестрованих і вивезених культурних цінностей, а також накладення репараційних стягнень за руйнування об'єктів культурного значення. Слід відзначити, що вказані зобов'язання не були повністю виконані переможеними державами.

Наукові товариства зверталися до державних установ, прогресивних діячів науки і культури, релігійних общин з питань збереження пам'яток. Частково це сприяло захисту культурної спадщини, проте загалом відсутність нормативних актів, спеціальної державної установи, яка б займалася питаннями охорони культурної спадщини, негативно позначалася на збереженні пам'яток історії та культури і призводила до їх втрати.

Як висновок слід підкреслити, що система правової охорони пам'яток формувалася від охорони окремих об'єктів до всього середовища. Відсутність систематичної тенденції до розширення обсягу норм щодо охорони пам'яток з давніх часів і до ХХ ст. зумовлена була, передусім, загальноприйнятим ставленням суспільства до цих проблем.

Вся історія становлення системи охорони культурних цінностей вимагала утворення такого механізму вироблення й реалізації відповідних норм, який міг би збалансувати часто протилежні підходи й погляди на культурну спадщину, на методи її збереження та на систему цінностей, якою керується міжнародне співтовариство у визначенні своєї позиції з цього питання.

2. Правова охорона пам'яток історії та культури в Українській РСР

Одним із перших ленінських декретів Радянської влади був декрет “Про знесення пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг, і вироблення проектів пам'ятників Російської соціалістичної революції” від 14 квітня 1918 р., що свідчив про ставлення нової влади до історичної спадщини. У червні 1918 р. було ухвалено рішення “Про націоналізацію Третьяковської галереї”, а в липні були прийняті постанови Раднаркому РСФР “Про встановлення в Москві пам'ятників видатним людям” [19, с.47] та “Про затвердження списку пам'ятників видатним людям” [19, с.118]. 19 вересня Раднарком прийняв декрет про заборону вивезення за кордон художніх цінностей, 5 жовтня – реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва та старовини, 5 грудня – про охорону наукових цінностей.

Раднарком УРСР прийняв 1 квітня 1919 р. декрет “Про передання історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти”[20]. За цим декретом усі будинки і приміщення, архіви і речі художньо-історичного значення на території республіки бралися під охорону держави.

7 травня 1919 р. Раднарком УРСР прийняв декрет “Про знесення з площ і вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та їх слуг”[21].

Велике значення для поповнення державних музеїв експонатами мистецтва і старовини мав декрет Раднаркому УРСР від 11 березня 1921 р. “Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей”[22]. 1 квітня 1919 р. Рада Народних Комісарів РНК в УРСР прийняла декрет про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти. В інших законодавчих актах йшлося про націоналізацію музеїв і музейних колекцій, про взяття їх на державний облік, а також про встановлення запобіжних заходів, щоб припинити вивіз за кордон творів живопису, історичних реліквій тощо. Протягом 1919-1920 рр. майже всі музеї України, що існували до 1919 р., були націоналізовані і включені до мережі державних музеїв республіканського або місцевого підпорядкуван-

ня. Націоналізація численних приватних збірок і концентрація їх у руках держави, активізація діяльності широких кіл громадськості у справі охорони пам'яток сприяли кількісному зростанню культурно-освітніх закладів.

У лютому 1919 р. у Харкові, тодішній столиці України, було створено Всеукраїнський комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМіС) при Всеукраїнському відділі мистецтв Наркомосу УРСР [23]. Сферою компетенції цієї структури було: проведення реєстрації всіх архівів, бібліотек, монастирів, церков, археологічних пам'яток, розробка законопроекту щодо їх охорони; організація центральних національних музеїв в Києві та Харкові; складання археологічної карти України, вироблення плану систематичних археологічних розкопок тощо [24].

Певну роботу у справі охорони пам'яток історії та культури в республіці проводила Київська крайова інспектура по охороні пам'яток культури, Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, такі діячі, як історик мистецтва Ф.Ернст, український мистецтвознавець, етнограф, археолог Д.Щербаківський та інші. Під тиском науковців уряд приймає ряд важливих законодавчих актів з питань охорони музейних цінностей та архівів, контролю за вивезенням за кордон пам'яток культури, охорони залишків античної Ольвії тощо.

Прийнятий в 1922 р. Кодекс законів про народну освіту УРСР містив окремий розділ, що регламентував порядок взяття на облік, вивчення і використання пам'яток для освіти та виховання громадян.

Ці законодавчі акти були узагальнені в Положенні про пам'ятки культури і природи, затвердженому постановою від 16 червня 1926 р. ВУЦВК і РНК УРСР. Згідно з цим положенням усі пам'ятки культури й природи, що мали наукове, історичне або мистецьке значення, передавалися у відання Народного комісаріату освіти УРСР і його місцевих органів. Ці пам'ятки класифікувалися за двома категоріями: республіканського і місцевого значення. Кошти на їх ремонт і реставрацію виділялися з державного бюджету. Пам'ятки, що мали особливо цінне наукове, історичне або мистецьке значення, оголошувалися урядом республіки державними історико-культурними заповідниками.

Вони були організовані в Києво-Печерській Лаврі, Кам'янець-Подільській фортеці, на території монастиря “Босих кармелітів” у Бердичеві, замку князів Острозьких у Старокостянтинові, а також у Спасопреображенському соборі, Троїцько-Іллінському та Єлецькому монастирях у Чернігові тощо.

На початку 1926 р. у складі Наркомату освіти почала діяти Головна інспектура охорони пам'яток культури в Україні, на яку покладалося керівництво пам'яткоохоронною справою. Також працювали чотири крайові комісії з центрами в Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську. Передбачалося заснувати подібні комісії в усіх округах і на місцевому рівні. Проте на кінець 20-х поч. 30-х рр. діяло всього 11 округових (з 40 округів) та 3 місцевих комісії. Цей недолік певною мірою компенсувався розгалуженою мережею уповноважених Укрнаукою кореспондентів охорони пам'яток, що налічувала 121 активіста [25, с.14].

Упродовж 1927-1929 рр. було проведено первинну реєстрацію пам'яток. На державний облік було взято 562 об'єкти археології, історії та архітектури, а також понад 2000 пам'яток природи [див.6, с.93].

XI Всеукраїнський з'їзд Рад (травень 1929 р.), виходячи з настанов ВКП(б) та КП(б)У, обговорив питання і затвердив п'ятирічний план культурного будівництва як складової частини загального плану розвитку народного господарства в Україні [26, с.156].

Проте охорона та збереження пам'яток мала й трагічні моменти. Так, поширеними були факти руйнування, знищення культових споруд, пам'яток матеріальної культури.

Використовуючи гасла боротьби з релігією та планами перебудови і реконструкції населених пунктів, приймалися рішення про руйнування культурних надбань. У резолюції ЦК КП(б)У від 30 червня 1928 р. “Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду” вказувалося, що “релігійні організації, що за перших часів революції протистояли нам як давня монархічна антирадянська сила, за останніх часів, зменшуючи свої демонстративні антирадянські виступи, намагаються вести свою релігійну пропаганду, мобілізуючи маси, прикриваючись лояльністю до Радянської влади” [27, с.41].

Так, церковне начиння деяких монастирів Чернігівщини було перетворене на металобрухт, а давній церковний одяг перекроювався для театральних костюмів, самі приміщення монастирів перетворювалися на майстерні. Дерманський, Новгород-Сіверський, Преображенський монастирі були передані для психічно хворих. У 1927-1930 р. виникла “справа” про стан охорони пам’яток історії та культури у Білій Церкві. Наркомос УРСР змушений був подати заяву генеральному прокурору республіки з тим, щоб “розв’язати справу про руйнацію пам’яток культури, що в розпорядженні установ Білоцерківської округи” [27, с.114].

Правове обґрунтування щодо руйнування пам’яток надавала інструкція Секретаріату Президії ВУЦВК від 23 червня 1932 року “Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад і про систему обліку адмінорганами складу релігійних громад та служителів культури” [27, с.120].

Так, президія Київської міської Ради у січні 1933 року прийняла рішення про знесення церкви Різдва (збудовану 1814 року, де було встановлено домовину Т.Г.Шевченку при перевезенні його праху в травні 1861 року в Україну), “у зв’язку з проблемою влаштування наскрізної автогужової магістралі... по Поштовій площі.” [28, с.14].

Було зруйновано Воздвиженський монастир у Полтаві, Покровську церкву 1690 року в Сумах; Юр’ївську церкву XVIII ст. в Охтирці; фортифікаційні споруди в Херсоні і Кам’янець-Подільському; царські скіфські кургани біля Маріуполя тощо.

20 серпня 1932 року ВЦВК затвердив Положення про Міжвідомчий комітет по охороні пам’яток революції, мистецтва і культури при Президії ВЦВК РСФР [18, с.58]. На Міжвідомчий комітет покладалася загальний нагляд за виконанням постанов уряду з питань охорони пам’яток, обов’язок складення списків пам’яток, що підлягають державній охороні, вирішення всіх питань про їх використання, знесення, перебудову та реставрацію.

У другій половині 30-х рр. охорону пам’яток було розподілено між Управлінням у справах мистецтв при РНК України та Наркомосом, проте в їх складі не було створено спеціальних структур, у зв’язку з чим реальний контроль поширювався лише на заповідники [див.12, с.34].

РНК УРСР 11 серпня 1935 р. прийняла постанову “Про впорядкування братніх могил”. Передбачалося взяти на облік, привести в належний стан і систематично піклуватися про всі могили загиблих червоноармійців [29, с.200].

31 серпня 1940 р. РНК УРСР затвердила постанову “Про організацію Комітету охорони та збереження історико-культурних, архітектурних і археологічних пам’яток УРСР” [30]. Виділення охорони пам’яток в окрему галузь державного управління мало забезпечити покращення збереження і використання історико-культурних цінностей.

Початок Другої світової війни та вторгнення німецьких військ на територію України зумовили руйнування, і знищення історико-культурних цінностей, що супроводжувалося також їх планомірним пограбуванням. Згідно з директивою рейхсміністра окупованих областей Розенберга рейхскомісару України Коху щодо конфіскації культурних цінностей України від 3 жовтня 1941 року було організовано оперативний штаб для східних областей. Оперативний штаб виявляв, обліковував та конфіскував культурне майно і вивозив його до Німеччини [31, с.7].

У липні 1942 р. до Німеччини було відправлено з музею Житомира колекцію картин (2000 полотен), 11 жовтня 1943 року з музеїв Харкова – близько 300 картин та інших цінностей, 26 жовтня 1943 року – культурні цінності з музеїв Києва: унікальні колекції археологічних розкопок в Ольвії та інших грецьких колоніях, пам’ятки Київської Русі, колекції картин музеїв українського та російського мистецтва, вітрина запорізької зброї тощо [32, с.131].

В умовах війни питання захисту культурних цінностей набули особливої гостроти. За розпорядженням радянського уряду в липні 1941 року з прифронтових районів, а також з міст, яким загрожувало бомбардування, почали вивозити в глибокий тил країни історико-художні цінності. До Уфи, Оренбурга, Красноярска та Новосибірська вивозилися найзначніші експонати з музеїв Києва, Харкова, Одеси, Полтави, а також найцінніші фонди Української наукової бібліотеки АН УРСР – рукописи ХП-ХІV ст., автографи, колекції рідкісних вітчизняних та іноземних видань тощо [31, с.11]. Слід зазначити, що евакуація і консервація творів мистецтва були пов’язані зі значними труднощами,

особливо на території України, де відразу ж розгорнулися жорстокі бої. Крім цього, все ще діяли застарілі “плани розвантаження”(евакуації), розроблені всередині 30-х років і розраховані на вивезення лише рідкісних, унікальних пам’яток.

Для здійснення завдань збереження історико-культурних цінностей в умовах війни рішеннями уряду організовувалися спеціальні державні органи. 7 липня 1942 року при Комітеті в справах мистецтв при РНК СРСР було створено Комісію по обліку і охороні пам’яток мистецтва, на чолі з академіком І.Грабарем [33, с.81]. Відповідно до Тимчасового положення про Комісію вона стала керівним органом з обліку і охорони пам’яток архітектури, монументального мистецтва та скульптури на всій території СРСР. Комісії надавалося право здійснювати нагляд і контроль на всій території СРСР за охороною, використанням, консервацією та реставрацією всіх пам’яток архітектури, скульптури, живопису, незалежно від їх відомчої підпорядкованості.

Практичні заходи щодо організації збору експонатів визначив наказ наркома оборони СРСР № 143 від 27 березня 1943 року “Про збір пам’яток і реліквій Вітчизняної війни при Артилерійському історичному музеї Червоної Армії”. Наказ прописував командирам військових частин і з’єднань діючої армії проводити збір “пам’яток і реліквій боротьби проти загарбників...”[34, с.193].

Для забезпечення державного керівництва архітектурними і планувальними роботами, пов’язаними з відбудовою зруйнованих міст та сіл і збереження їх історичних обрисів, 29 вересня 1943 року було утворено Комітет у справах архітектури при РНК СРСР і відповідно Управління у справах архітектури при РНК УРСР [35, с.3]. На Управління покладалося керівництво справою охорони та реставрації пам’яток архітектури в республіці. У березні 1944 року в складі Управління було утворено відділ охорони пам’яток архітектури, який мав три сектори: обліку, реставрації та інспекції. При обласних управліннях у справах архітектури і в управлінні міста Києва організовувалися відділи з охорони і реставрації пам’яток. У великих містах та історичних центрах вводилася посада головного архітектора міста. У його обов’язки входило здійснення нагляду за охоро-

ною пам'яток архітектури, а також розробка заходів щодо їх відбудови, реставрації, використання та збереження в забудові міст. Їх першочерговим завданням стало проведення первісного обліку архітектурних пам'яток та відновлення охоронної документації, яку було знищено під час війни, а також вжиття заходів щодо врятування пошкоджених цінностей в історичних місцях після їх звільнення від окупації.

1 квітня 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У була прийнята постанова “Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які полягли в боротьбі за визволення і незалежність Радянської Вітчизни”. Постанова передбачала взяття на державний облік і впорядкування всіх військових кладовищ, братських та індивідуальних могил радянських офіцерів [36].

Виведення історико-архітектурних пам'яток з аварійного стану та відновлення діяльності державних органів охорони пам'яток передбачалися постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 6 грудня 1945 р. “Про заходи до впорядкування стану пам'ятників культури, старовини і природи на території УРСР” [37]. Цією постановою було організовано урядову комісію з охорони пам'яток, яка здійснювала загальнодержавний нагляд за пам'ятниками, координувала роботу державних органів, що відали охороною, збереженням і використанням історико-культурних цінностей тощо.

Постанова Ради Міністрів СРСР від 14 жовтня 1948 р. “Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури” [38] та Постанова Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. затверджували “Положення про охорону пам'ятників культури” [39]. Згідно з цими постановами державній охороні підлягали пам'ятки історії, мистецтва, археології і архітектури. Заборонялося змінювати, переробляти, переміщувати, зносити пам'ятки, забудовувати територію заповідників без спеціального на те дозволу. Вагомим кроком стало затвердження Інструкції про порядок обліку, реєстрації і тримання археологічних та історичних пам'яток на території Української РСР і списки пам'яток архітектури, мистецтва, історії та археології республіканського значення, що перебували під охороною держави [40]. Передбачалися програми ремонтно-реставраційних робіт щодо збереження визначних пам'яток тощо. Проте, на жаль, у

пам'яткоохоронній діяльності центральних та місцевих органів влади не було чіткої взаємодії, тому Рада Міністрів УРСР 30 грудня 1948 р. приймає постанову “Про заходи до поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР”.

14 травня 1954 р. у Гаазі міжнародна конференція, скликана ЮНЕСКО, прийняла Конвенцію “Про захист культурних цінностей в разі збройного конфлікту”[41] Українська РСР одна з перших її ратифікувала. Гаазька конвенція була першою міжнародною угодою універсального характеру, в якій було об'єднано багато правових норм, що передбачали охорону культурної спадщини у світовому масштабі. У відповідності до Конвенції культурними цінностями вважалися: всі цінності, рухомі або нерухомі, незалежно від походження і власника, що мали велике значення для культурної спадщини кожного народу, зокрема, пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, археологічні пам'ятки, рукописи, книги, архіви, колекції, музеї, бібліотеки тощо. В Конвенції підкреслювалося, що шкода, заподіяна культурним цінностям кожного народу, є шкодою для культурної спадщини всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у світову культуру. Згідно з Конвенцією сторони зобов'язувалися поважати культурні цінності, які знаходилися на їх власній території, а також на території інших країн.

24 серпня 1963 р. Рада Міністрів УРСР прийняла «Постанову про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР». Постановою затверджувався список пам'яток архітектури республіканського значення, до якого було включено 1346 цінних архітектурних об'єктів, що бралися під державну охорону. 21 липня 1965 р. урядом республіки було затверджено також список пам'яток мистецтва, історії та археології республіканського значення, всього 374, у тому числі мистецтва – 115, історії – 117 та археології – 142 [42]. Пам'ятки, що перебували під охороною держави, позначалися спеціальними охоронними знаками: для пам'яток архітектури – це були охоронні дошки, для будинків історичного значення – меморіальні дошки, для археологічних пам'яток – охоронні знаки визначеного зразка.

Рада Міністрів УРСР 28 серпня 1965 р. прийняла постанову “Про організацію республіканського Добровільного товари-

тва охорони пам'яток історії і культури Української РСР". У грудні 1966 р. відбувся перший установчий з'їзд Товариства, а в червні 1967 р. Уряд республіки затвердив Статут товариства [43].

Створення добровільного товариства охорони пам'яток виявилось вагомою подією пам'яткоохоронної справи в Україні. Вперше за повоєнні роки українська громадськість отримала можливість реально впливати на стан охорони пам'яток у цілому та втручатися у події в разі виникнення небезпеки існуванню конкретних об'єктів історико-культурної спадщини.

У постанові Ради Міністрів УРСР від 20 лютого 1967 р. "Про стан і заходи по подальшому поліпшенню охорони та збереження пам'ятників архітектури, мистецтва, археології та історії в Українській РСР" [44], визнавалися серйозні недоліки у цій галузі і передбачалися організаційні і правові заходи щодо їх усунення. Зокрема, на державні органи було покладено завдання забезпечити неухильне додержання діючих законоположень щодо охорони пам'яток культури, притягати до відповідальності осіб, винних у пошкодженні або руйнуванні пам'яток, а також у знищенні художніх чи історичних цінностей.

Упродовж 1967-1970 рр. планувалося встановити охоронні знаки і дошки на археологічних, історичних і архітектурних пам'ятках, визначити зони їх охорони і заповідні території, завершити оформлення охоронно-орендної документації з усіма підприємствами, установами і організаціями, які використовували цінні будівлі, а також збільшити асигнування, матеріальне і наукове забезпечення реставраційних робіт, посилити популяризацію пам'яток в суспільстві. Це була комплексна програма конкретної діяльності державних органів і громадських організацій, і за умови її реалізації в повному обсязі в Україні могли б статися істотні зрушення в охороні, використанні і реставрації пам'яток культури. Проте ця програма не була виконана, що було зумовлено специфікою тогочасного суспільства. Незадовільний стан пам'яток минулого, невдоволення громадськості втратою цінних споруд, що стало "нормальним" явищем в тогочасних умовах, посилювало духовну ерозію суспільства, вело до занепаду його культурного розвитку.

У березні 1972 р. Міністерство культури СРСР ввело єдину уніфіковану форму обліку пам'яток історії та культури. У жовтні 1972 р. Міністерство культури УРСР, Держбуд УРСР і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури прийняли відповідну постанову. Було уніфіковано первинні обліково-класифікаційні документи, а саме, введено єдині для всіх видів пам'яток облікову картку і паспорт. Це дало можливість уточнити основні критерії, які визначали поняття “пам'ятка історії та культури” і запроваджували сучасні технічні засоби.

В середині 70-х рр. в Україні сформувалася система охорони пам'яток. Вона ґрунтувалася на засадах відомчого розподілу пам'яток між Міністерством культури (історія, археологія, монументальне мистецтво) та Держбудом (архітектура та містобудування). Загальна відповідальність за їх збереження покладалася на Раду Міністрів та відповідні обласні, міські та районні ради.

Українська РСР провела паспортизацію пам'яток історії та культури за єдиною уніфікованою формою обліку. Її здійснювали Міністерство культури УРСР, Держбуд УРСР і Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Значну допомогу у складанні облікової документації на пам'ятки подали Інститут археології АН УРСР, Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові, Одеський археологічний музей АН УРСР та інші наукові та музейні заклади [45, с.18].

29 жовтня 1976 р. Верховною Радою СРСР було прийнято Закон “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” [46]. Відповідно до союзного Закону Верховна Рада УРСР 13 липня 1978 р. прийняла Закон Української РСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” [47], який визначав основні принципи охорони і використання пам'яток, узагальнювалася попередня практика в цій галузі, визначалися відповідні права і обов'язки державних установ, громадських організацій та громадян. Були кодифіковані раніше діючі правові акти з цих питань, а також вміщено ряд нових норм, спрямованих на подальше поліпшення організації охорони і використання пам'яток в Україні. Закон передбачав, що в СРСР пам'ятки історії та культури є надбанням народу, і держава створює всі умови для їх

збереження і ефективного використання: “ Охорона пам'яток – важливе завдання державних органів і громадських організацій. Бережливе ставлення до пам'яток історії та культури – патріотичний обов'язок кожного громадянина СРСР. Радянське законодавство покликане активно сприяти поліпшенню справи охорони і використання пам'яток історії та культури, дальшому зміцненню законності в цій галузі” [49, 8].

Відзначимо, що як і більшість законних актів того часу, Закон, що розглядається, містив у собі дефініції пам'яток історії та культури, завдання законодавства про охорону і використання пам'яток історії та культури, перелік видів таких пам'яток. Крім того закон передбачав правовий режим власності на пам'ятки історії та культури та порядок їх відчуження. По суті Закон, на відміну від чинного, передбачав лише загальне визначення пам'яток історії та культури: “Пам'ятками історії та культури є споруди, пам'ятні місця і предмети, зв'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність”.

Закон містив багато статей декларативного, загального або відсильного характеру, не був підкріплений відповідними підзаконними актами і не вніс очікуваних кардинальних змін у діяльність державних органів і громадських організацій, хоча активізував її на певний час.

Об'єкти охорони даного Закону перебували у власності держави, а також колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій і в особистій власності громадян. Продаж, дарування або інше відчуження пам'яток історії та культури допускались з обов'язковим попереднім повідомленням державних органів охорони пам'яток. При продажу пам'яток держава мала переважне право купівлі.

До пам'яток історії та культури відповідно до статті 1 цього Закону відносили пам'ятки історії, пам'ятки археології, пам'ятки містобудування і архітектури, пам'ятки мистецтва, а також документальні пам'ятки. Закон передбачав, що цей перелік не є вичерпним; до пам'яток історії та культури могли бути віднесені й інші об'єкти, що становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність.

Державне управління в галузі охорони і використання пам'яток історії та культури здійснювалось Радою Міністрів СРСР, Радою Міністрів Української РСР, виконавчими комітетами обласних, районних, міських, районних у містах, селищних і сільських Рад народних депутатів, а також спеціально уповноваженими на те державними органами охорони пам'яток відповідно до законодавства. Спеціально уповноваженими державними органами охорони пам'яток історії та культури в Українській РСР визнавались Міністерство культури Української РСР, Державний комітет Ради Міністрів Української РСР у справах будівництва, Головне архівне управління при Раді Міністрів Української РСР та їх органи на місцях, а також інші державні органи, до компетенції яких законодавством віднесено здійснення зазначених функцій.

У Законі містилась також стаття про участь громадських організацій і громадян у здійсненні заходів з охорони і використання пам'яток історії та культури.

На основі проведеної паспортизації за пропозицією Держбуду УРСР і Міністерства культури УРСР Рада Міністрів УРСР 6 вересня 1979 р. прийняла Постанову “Про доповнення списку пам'яток містобудування і архітектури Української РСР, що перебувають під охороною держави”. Додатково під державну охорону було взято понад 1000 об'єктів зодчества VI – початку XX ст. [49].

У наступні роки було прийнято законодавчі акти про утворення історико-культурних заповідників у Львові, Севастополі, Кам'янець-Подільському, Переяслав-Хмельницькому, а також про покращення охорони пам'яток Києва, Чернігівської області, урочища Холодний Яр у Черкаській області тощо. Проте їх виконання гальмувалося застійними явищами, які вразили на той час економіку і культуру країни.

Для збереження культурних цінностей та запобігання вивезенню їх за кордон Рада Міністрів СРСР 12 листопада 1979 р. прийняла відповідну постанову. В ній зазначалися заходи щодо попередження вивезення пам'яток за межі країни, а також про посилення охорони музеїв, художніх галерей та інших сховищ культурних цінностей [50].

Затверджене постановою Ради Міністрів СРСР 16 вересня 1982 р. «Положення про охорону і використання пам'яток історії та культури» доповнювало окремі норми Закону СРСР про пам'ятки. Зокрема, в ньому врегульовувалися всі питання державного обліку пам'яток, порядок їх використання, забезпечення збереження пам'яток, а також питання їх реставрації, консервації і ремонту.

У прийнятій 27 січня 1983 р. Постанові «Про заходи по подальшому поліпшенню охорони, використання і реставрації пам'яток історії та культури» Рада Міністрів УРСР зосередила реставрацію пам'яток історії, археології та мистецтва в Міністерстві культури УРСР, пам'яток містобудування й архітектури – в Держбуді УРСР, документальних пам'яток – в Головному архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР. З цією метою при Міністерстві культури УРСР та Держбуді УРСР були створені відповідні республіканські міжвідомчі ради. Було передбачено зміцнення реставраційних організацій, виділення в установленому порядку матеріальних ресурсів для реставрації і забезпечення збереження пам'яток історії та культури, що не перебували в орендно-господарському користуванні [51].

У законодавчих актах було проголошено, що держава піклується про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня [див.46, с.3].

Як зазначає провідний український науковець Акуленко В.І., шлях становлення і розвитку радянського законодавства про охорону культурної спадщини є суперечливим та неоднозначним. Неоднаковим було ставлення до пам'яток минулого на всіх етапах, розвитку позитивного суспільства, є здобутки в їх збереженні і реставрації, наявні також чималі втрати та волонтаристські перекоси [див.6, с.203].

Як висновок, на думку автора, слід зазначити, що радянське законодавство про охорону культурної спадщини мало виразний ідеологічний характер і відображало всі суперечності тогочасного суспільства. Культурні цінності сакрального характеру чи такі, які суперечили засадам комуністичної ідеології, охоронялися формально або за залишковим принципом. З цієї причини велика кількість культурних пам'яток була втрачена.

Можна констатувати той факт, що виросло не одне покоління громадян, яким не було прищеплене почуття гордості за історичну, і культурну спадщину свого народу та відповідальності щодо збереження її для наступних поколінь. Приклади вандалізму замовчувалися, вони не були відомі широкому загалу громадськості. Все це зумовлювало формування безвідповідальності щодо культурної спадщини.

Шлях становлення та розвитку законодавства про охорону і використання пам'яток культури в Україні та практична діяльність державних органів і громадських організацій були досить суперечливими та непослідовними та цілком залежали від ідеологічної і політичної кон'юнктури партійно-державного керівництва. І хоча певна частка культурної спадщини була збережена, проте, незважаючи на значну кількість прийнятих законодавчих актів, великий відсоток пам'яток культури було втрачено назавжди.

На сьогодні актуальним є питання не тільки висвітлення досягнень та помилок, детальний науковий аналіз процесів, що відбувалися в радянський період, а й вироблення належних висновків для подальшого розвитку українського законодавства в галузі охорони культурної спадщини.

Розділ II. Формування національного законодавства про охорону і використання культурної спадщини в Україні

1. Конституційні засади охорони, використання і відновлення надбань української культурної спадщини

На сучасному етапі розвитку України в умовах здійснення політичних і економічних реформ та корінної зміни в системі формування самосвідомості української нації збільшується загальнодержавне значення проблеми збереження багатства історичної спадщини українського народу. Ставлення суспільства до свого минулого стає мірилом його соціальної зрілості й гуманістичної та демократичної орієнтації власного розвитку.

За підрахунками фахівців, в Україні лише у XX столітті знищено близько 10 тисяч архітектурних об'єктів, які мали історико-культурну цінність. Щонайменше на 700 з них збереглася фіксаційна документація різного ступеня докладності (описи, гравюри, малюнки, фотографії, креслення, окремі деталі тощо) [52, с.7].

Нині в Україні під охороною держави перебувають понад 140 тисяч нерухомих пам'яток історії та культури, а саме:

- понад 64000 пам'яток археології;
- понад 54000 пам'яток історії;
- близько 7000 пам'яток монументального мистецтва;
- понад 15600 пам'яток містобудування і архітектури.

Розпочавши з прийняттям 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет України, шлях до встановлення повного суверенітету українського народу та становлення незалежної держави, були визначені гарантії культурного розвитку українського народу, забезпечення збереження культурної спадщини. Зокрема було наголошено, що Україна бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення її національних інтересів також і в культурній сфері.

З прийняттям Конституції України були закладені основні засади щодо охорони, використання і відновлення надбань української культурної спадщини. Так, встановлено, що культурна спадщина охороняється законом; держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, що перебувають за її межами [53, ст.54].

Одночасно Конституцією України визначено, що кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки [53, ст.66].

Як зазначено статтею 11 Конституції України, держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури [53].

Зазначимо, що ще до прийняття Конституції України була розроблена та прийнята низка законодавчих актів України, покликаних формувати правову основу охорони, використання і відновлення надбань української культурної спадщини. Це стосується прийняття Верховною Радою України "Основ законодавства України про культуру" [54], Законів України "Про національний архівний фонд і архівні установи"[55], "Про бібліотеки і бібліотечну справу" [56], "Про музеї і музейну справу" [57], "Про охорону культурної спадщини" [58] та інших. Однак оскільки ці законодавчі акти фактично розроблялись на старій конституційній основі, то в подальшому вони вимагали потребували внесення відповідних змін.

Варто погодитися з висловленою в літературі думкою, що на ефективності законотворення позначається несистемне прийняття цих законів, які є нестабільними і вже зазнали або потребують змін та доповнень [59, с.63]. У той же час слід відзначити намагання, при розробці та прийнятті українського законодавства, спиратись на визначені загальнолюдські цінності та правила і перенести їх дію в новостворюване українське правове поле.

Так, Законом України "Про правонаступництво України" від 12 вересня 1991 р. [60], Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України, та заявила, що є правонаступницею прав і обов'язків за міжнародними догово-

рами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам держави.

Виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей, загальноновизнаних принципів міжнародного права та прагнучи включитися в систему правових відносин між державами на основі взаємної поваги державного суверенітету і демократичних засад міжнародного співробітництва, 10 грудня 1991 р. в Україні був прийнятий Закон "Про дію міжнародних договорів на території України". Цим Законом було встановлено, що укладені та належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства [61].

Слід зазначити, що ще до прийняття 14 лютого 1992 р. Основ законодавства України про культуру, в нашій державі діяв закон Української РСР "Про охорону і використання пам'яток історії та культури" [62]. Тобто, подальша розробка і прийняття відповідних законів, покликаних регулювати правовідносини у цій сфері, спирались на певний законодавчий досвід.

Як і в попередньому, так і в чинному законодавстві щодо охорони культурної спадщини, визначено, що усі пам'ятки історії та культури, які є на території України, охороняються державою, котра забезпечує їх облік, реставрацію, консервацію та інші охоронні заходи. Відповідно до прийнятих 14 лютого 1992 р. Основ законодавства України про культуру, до пріоритетних напрямків політики держави у сфері культури належить збереження і примноження культурних надбань [94].

Тобто, в основах повністю окреслені та висвітлені питання охорони, збереження та використання культурної спадщини. Основними принципами культурної політики держави щодо національної історико-культурної спадщини є збереження і примноження культурних надбань та доступність культурних цінностей для кожного громадянина (ст.2). Пріоритетом у розвитку культурної спадщини визначено збереження, відтворення та охорона культурно-історичного середовища (ст.3). Громадянам забезпечується вільний доступ до культурних цінностей (ст.5), у той же час вони зобов'язані дбати про збереження

культурної спадщини, сприяти охороні пам'яток історії та культури (ст.11). Законодавець при прийнятті Основ виходив з того, що пам'ятки історії та культури слугують цілям розвитку науки, освіти і культури, формуванню почуттів патріотизму, високого морального та естетичного виховання. Тому характер призначення пам'яток розкривається у ст.14 Основ: "До культурних цінностей належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Унікальні цінності матеріальної та духовної культури, а також культурні цінності, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, визнаються об'єктами національного культурного надбання і заносяться до Державного реєстру національного культурного надбання". Основи уніфікують законодавчу практику, що склалась, та дають поняття "культурних цінностей", виходячи з єдиних критеріїв, які покликані сприяти встановленню суворого державного порядку на всій території України, який забезпечує збереження культурної спадщини. Відповідно до Основ, держава дбає про збереження і використання культурних цінностей, що знаходяться на території України чи за її межами, забезпечує охорону пам'яток історії та культури України, захист історичного середовища. Щодо доступу громадян до об'єктів культурної спадщини, то, як вже зазначалось, гарантуючи вільний доступ до пам'яток історії та культури, законодавець передбачив випадки обмеження такого доступу. Як зазначено в ст.14 Основ, обмеження такого доступу зумовлюється лише специфікою цінностей та особливими умовами їх схоронності, що визначається законодавством.

Проте відкритим залишається питання визначень і термінів. Так, слід зазначити, що немає єдиного універсального визначення культурних цінностей, існує лише кілька їх визначень, які вживаються відповідно до конкретних міжнародно-правових документів. Зокрема, Рекомендація ЮНЕСКО про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини від 16 листопада 1972 р. і Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини від 16 листопада 1972 р. містять визначення поняття "культурна спадщина", що в основному співпадають. Як культурна спадщина в них розглядаються

такі пам'ятки: твори архітектури, монументальної скульптури і живопису, елементи і структури археологічного характеру, написи, печери і групи елементів, які мають видатну універсальну цінність під кутом зору історії, мистецтва чи науки; визначні місця: витвори окремої людини або спільні витвори з археологічно визначними місцями, що становлять універсальну цінність з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології. У внутрішньому законодавстві вживається як термін “культурна спадщина”, так і термін “історико-культурна спадщина”. Виходячи з цього, слід розуміти дефініції, якими оперує законодавець при окресленні об'єкта правового регулювання.

При аналізі засад охорони, використання і відновлення надбань української культурної спадщини слід також зазначити наступне. Враховуючи, що тривалий час український народ перебував під тиском єдиної державної ідеології та зазначаючи її згубний вплив, Основами визначено принцип заборони вилучення культурних цінностей і знищення об'єктів матеріальної та духовної культури з ідеологічних чи політичних міркувань. Вирішуючи питання права власності, зазначено, що об'єкти національного культурного надбання не підлягають роздержавленню і приватизації.

Робота щодо збереження та відновлення об'єктів культурної спадщини вимагає проведення відповідних реставраційних, відновлювальних та консерваційних робіт. Відповідно до цієї потреби, статтею 21 Основ гарантується розвиток мережі реставраційних центрів і майстерень, історико-культурних, архітектурних заповідників, заповідних територій тощо. Безперечно, проведення таких робіт, а також утримання в належному стані об'єктів культурної спадщини потребує відповідного фінансування. Статтею 23 Основ визначено порядок фінансування таких об'єктів, а також гарантовано необхідне фінансування на розвиток культури загалом, у розмірі не менше восьми відсотків від національного доходу України. Однак розуміючи велике значення охорони культурної спадщини та розвитку культури, видається, що таке законодавче закріплення розміру фінансування не має під собою економічного підґрунтя. Тому, враховуючи специфіку економічного розвитку України, болісний процес реформування економіки у перехідний період на ринкові засади,

Законом про державний бюджет України на 2001 р. від 7 грудня 2000 р. фінансування у такому об'ємі призупинено [63, с.14].

Законом України “Про охорону культурної спадщини” визначений об'єкт його охорони – це місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду, що зберегли свою автентичність [див. 10]. Законом визначено одним із пріоритетів забезпечення реконструкції історичних будівель, охорону і збереження пам'яток історико-культурної спадщини, історико-природного ландшафту.

Відповідно до Закону України “Про охорону культурної спадщини” державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України та спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. До таких спеціальних уповноважених органів охорони культурної спадщини належать:

- центральний орган виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини;
- орган охорони культурної спадщини Ради міністрів Автономної Республіки Крим;
- органи охорони культурної спадщини обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій;
- органи охорони культурної спадщини місцевого самоврядування.

До прийняття 8 червня 2000 р. Закону України “Про охорону культурної спадщини” в Україні існувала певна роздвоєність у розподілі сфер відання органів виконавчої влади, на яких покладено управління у цій галузі. Так, Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України відповідно до свого Положення, затвердженого Указом Президента України від 9 грудня 1997 р. № 1342/97 [64], займався питаннями охорони та реставрації пам'яток містобудування і архітектури (ст.9 Положення), а Міністерство культури і мистецтв України також відповідно до свого попереднього Положення від 9 грудня 1995 р. [65]) опікувалося лише пам'ятками історії та археоло-

гії. Зазначений вище Закон та Концепція адміністративної реформи в Україні вимагає покладення цих повноважень на єдиний центральний орган виконавчої влади. Це, у свою чергу, дозволить створити в Україні чітку та органічну систему управління охороною та використанням об'єктів культурної спадщини. Створення окремого, самостійного центрального органу виконавчої влади з цих питань є складним завданням. І на думку автора, це міг би бути окремий орган державного управління (Департамент охорони культурної спадщини) у складі уряду. До речі, така можливість передбачена статтею 3 зазначеного Закону.

Розпорошеність єдиної управлінської функції серед кількох відомств (Міністерство культури і мистецтв України, Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України та інші) не дає можливості забезпечити комплексне державне керівництво охороною, використанням і відновленням надбань культурної спадщини [див.59, с.64].

Вагомою проблемою залишається відсутність єдиної юридичної термінології в галузі охорони пам'яток [66, с.30].

На сьогодні в Україні поки що немає серйозних зрушень в організації чіткого державного управління у сфері охорони культурної спадщини. З одного боку, Положенням про Міністерство культури і мистецтв України, затвердженим Указом Президента України від 31 серпня 2000 р. №1038/2000 [67], вже визначено, що Міністерство культури і мистецтв є центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Практично в той же час даються доручення Кабінету Міністрів України опрацьовувати пропозиції щодо утворення такого Департаменту в складі Державного комітету будівництва, архітектури та житлової політики України. В основу обґрунтування цього доручення були покладені ст.ст.9 та 20 Положення про Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України [68]. Так, у ст.9 цього Положення зазначено, що Держбуд здійснює відповідно до своїх повноважень роботу, пов'язану з охороною, реставрацією пам'яток архітектури і містобудування, а також районів історичної забудови. А ст.20 відносить до відома Держбуду обов'язок формування кошторисної нормативної бази в сфері реставрації пам'яток містобудування і

архітектури. В обґрунтування пропозиції створити Департамент охорони культурного середовища в системі Держбуду покладене вузьке трактування поняття культурної спадщини – лише як відповідні історичні будівлі. Безперечно, зазначений Комітет проводить реставраційні, відновлювальні роботи на пам'ятках архітектури, формує кошторисні витрати на проведення таких робіт. Проте, це не є його головним завданням. Так, відповідно до ст.3 Положення про Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України, в першу чергу основним завданням Держбуду є проведення державної житлової політики, будівництва, державної науково-технічної і економічної політики у сфері містобудування, промисловості будівельних матеріалів, житлово-комунального господарства, міського електротранспорту та забезпечення їх реалізації. Що ж стосується охорони пам'яток архітектури і містобудування, то Держбуд бере участь у формуванні та забезпеченні проведення в життя державної політики щодо їх охорони.

Отже, враховуючи принципи конституційного та адміністративного права, можна констатувати, що існує нагальна потреба створення єдиної системи спеціальних державних органів.

Правове регулювання суспільних відносин у цій сфері здійснюється як нормами нашого внутрішнього законодавства, так і міжнародного права. Україна поступово входить у міжнародний культурний процес. Такі пам'ятки, як Софіївський собор, Києво-Печерська Лавра, історичний центр Львова, занесені до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО.

12 грудня 1993 р. Україною був прийнятий закон "Про міжнародні договори України", де було підтверджено принцип пріоритету міжнародних договорів, укладених та ратифікованих Україною перед національним законодавством, якщо ним встановлені інші правила, аніж передбачені в міжнародному договорі [69].

Україна приєдналася до Європейської культурної конвенції 1954 року, входить до Міжурядового комітету ЮНЕСКО із сприяння поверненню культурних цінностей країнами їхнього походження або їх реституції в разі незаконного привласнення, уклала двосторонні угоди з Угорщиною, Польщею, Німеччиною про співробітництво в справі повернення культурних цінностей,

що були переміщені під час Другої світової війни та у наступні роки на територію іншої країни.

З підписанням та ратифікацією Україною міжнародних договорів, угод та конвенцій, охорона культурної спадщини на своїй території стала міжнародно-правовим зобов'язанням нашої держави перед світовою спільнотою.

Вагомою проблемою є фінансування заходів щодо охорони та реставрації об'єктів культурної спадщини. На незадовільний стан пам'яток культури, особливо тих, що використовуються бюджетними установами або не перебувають у господарському використанні, впливає значне скорочення державного фінансування реставраційно-ремонтних робіт. Так, за 1993-1998 рр. сума передбачених у Державному бюджеті коштів, різко скоротилася і складала від обсягу 1993 р.: у 1995 р. – 87 %, 1996 р. – 75 %, у 1997 р. – 64%. Порівняно з 1990 р. сума бюджетних коштів на ремонтно-реставраційні роботи у 1999 р. зменшилася у 25 разів [див.52, с.21]. У зв'язку з цим більшість об'єктів, на яких вкрай необхідне проведення робіт, не реставруються, що призводить до подальшого руйнування та, як наслідок, витрачання ще більших коштів на їх реставрацію. Враховуючи зменшення об'ємів фінансування цих робіт, вирішення зазначеної проблеми вбачається в ефективному використанні коштів, що виділяються, та їх акумулюванні в межах однієї культуроохоронної структури. Необхідно також проведення певної інвентаризаційної роботи щодо обліку пам'яток культурної спадщини з виданням та оприлюдненням відповідного списку.

Істотною проблемою є податкові пільги як заохочення пам'яткоохоронної діяльності. Ці пільги, що передбачені чинним законодавством України, зокрема ст.26 Основ законодавства України про культуру, існують тільки у частині звільнення від плати за землю заповідників, музеїв та інших закладів культури, науки і освіти. Враховуючи, що у даний час в Україні не створено відповідних правових умов для залучення інвестицій до справи охорони пам'яток, низьку фінансову спроможність користувачів та власників зазначених об'єктів, необхідно на урядовому рівні, а також на рівні центральних, місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування вирішувати проблеми збереження історико-архітектурної спадщини, та

через відповідні організаційні, економічні заходи забезпечити механізм заохочування тих, хто фінансово підтримує або здійснює безпосередньо роботи на всіх об'єктах історико-архітектурної спадщини.

Одним з перших кроків у напрямку збереження національної культурної спадщини як основи національної культури стала Комплексна програма збереження історичної частини м. Львова, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1997 р. №1266.

Основними завданнями цієї Програми є:

- проведення наукових досліджень з виявлення причин руйнування історичної забудови та моніторингу міського середовища;

- забезпечення безперервного містобудівного та архітектурного проектування, спрямованого на збереження і регенерацію історичного середовища міста;

- ліквідація аварійного стану історичної забудови, інженерних мереж, окремих конструктивних та архітектурно-художніх елементів будівель і споруд; забезпечення комплексного виконання консерваційних та реставраційних робіт;

- забезпечення умов для стабільного і ритмічного фінансування робіт, передбачених Програмою, за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, інших джерел фінансування, не заборонених законодавством;

- організаційно-правове забезпечення та здійснення контролю за реалізацією заходів Програми [див.52, с.22].

Ця програма, разом з Указом Президента України від 2 липня 1997 р. № 603 “Про збереження історичної забудови у центральній частині м. Львова”, стала передумовою для включення історичної частини м. Львова до Списку світової спадщини ЮНЕСКО.

Підсумовуючи, слід підкреслити, що якщо раніше рекомендації щодо збереження й розвитку заповідного середовища мали переважно заборонний та обмежувальний характер (що цілком природно в межах соціальної системи в цілому), то тепер вони мають змогу перетворитися на довгострокові програми регенерації й розвитку культурної спадщини.

Для реального зрушення справи збереження пам'яток історії та культури потрібне не лише утворення єдиної продума-

ної структури державних і громадських організацій, значного збільшення коштів, але й розробка науково обґрунтованої програми. Довготермінова державна програма збереження пам'яток історії та культури повинна включати перелік основних пам'яток, їх стан, черговість реєстрації, розмір коштів, потрібних на реставрацію, джерела фінансування.

Зобов'язанням держави є як збереження пам'яток, в тому числі шляхом повернення в Україну втрачених культурних цінностей, так і прилучення до цього громадян.

У складних сучасних економічних і політичних умовах важливого значення набуває системна пропаганда про стан збереження пам'яток. Формування правової держави і вироблення на її основі нових ефективних державно-правових структур у галузі збереження культурних цінностей стає одним з актуальних питань сьогодення.

Таким чином, слід дійти висновку, що з прийняттям Конституції України, Основ законодавства про культуру, підписанням і ратифікацією відповідних міжнародних конвенцій, договорів та угод визначені та впроваджуються відповідні засади збереження, відновлення та використання культурної спадщини. Суть збереження культурних цінностей полягає не тільки в матеріальній схоронності як такій, а й у використанні їх для народу, щоб забезпечити його культурний розвиток, національну самосвідомість та утвердження суверенітету. І в кінцевому підсумку для реалізації права людини у сфері мистецтва, у культурному житті суспільства, як визначено у Загальній декларації прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (ООН, 1966 р.) і Декларації принципів міжнародного культурного співробітництва (ЮНЕСКО, 1966).

Проте проблема практичної реалізації заходів щодо відновлення надбань історико-культурної спадщини наражається на певні проблеми, які вимагають комплексного і системного їх вирішення. І тому кардинально поліпшити стан охорони, використання і реставрації культурної спадщини України практично неможливо, не вдосконаливши структуру державного управління в цій галузі.

Тобто, незважаючи на загальну тенденцію скорочення адміністративно-управлінського апарату, як це передбачено адмі-

ністративною реформою, все ж доцільно було б створити єдиний Департамент охорони культурної спадщини, у віданні якого знаходились би усі питання збереження, використання та відновлення об'єктів історико-культурної спадщини. Цей Департамент має входити до складу Уряду на правах самостійної управлінської одиниці. Жодним чином він не повинен формуватись у складі Держбуду, оскільки це призвело б до зменшення реальних об'ємів фінансування, серед іншого, відновлювальних робіт, оскільки, як вбачається, виділені Держбуду кошти у першу чергу витрачались би, передусім, на житлово-комунальне будівництво, оскільки це є першочерговим завданням зазначеного комітету.

Прийняття наведених вище законів показало, що в Україні поступово оформлюється концептуальне ставлення до пам'яток як до власності, кожен із елементів якої має цілком конкретну вартість і визначені способи правового захисту. Проте норми цих законів часто не мають оформленого підзаконними актами механізму реалізації, а для прямої дії є надто розпливчастими [70, с.53].

Залишається нагальним питання імплементації – приведення у відповідність з міжнародними стандартами внутрішнього законодавства та створення державного механізму його реалізації. Усвідомлення необхідності збереження національної культурної спадщини як основи національної культури, формування національної самосвідомості та патріотизму вимагає принципово нових умов для збереження пам'яток та їх використання як органічної складової сучасного життєвого середовища.

Отже, конституційні засади охорони, використання і відновлення надбань української культурної спадщини ґрунтуються на загальноновизнаних принципах збереження, відкритості та загальнодоступності їх об'єктів культурної спадщини, забороні їх незаконного відчуження, вивезення за межі України та повернення в Україну незаконно вивезених об'єктів, їх служіння формуванню та консолідації української нації, вихованню патріотизму та відмові від ідеологічних підходів до оцінки їх значимості.

Державна політика в сфері охорони культурної спадщини здійснюється в межах Конституції та відповідних Законів України і має за мету створення умов для організаційно-правового, фінансово-економічного та науково-практичного забезпечення в

інтересах динамічного соціально-економічного, культурного та духовного розвитку країни.

2. Особливості законодавства України про охорону, використання і примноження культурної спадщини

Головною метою у сфері охорони культурної спадщини є створення умов для організаційно-правового, фінансово-економічного та науково-виробничого забезпечення охорони культурної спадщини в інтересах динамічного соціально-економічного, культурного та духовного розвитку суспільства.

Соціально-економічні зміни в країнах Центральної і Східної Європи викликали необхідність нових підходів до справи охорони пам'яток історії та культури. Радянське пам'яткоохоронне законодавство ґрунтувалося на псевдоплановій основі і було передусім розраховане на тотальну загальнодержавну власність та “розвинуте соціалістичне суспільство”. Крім того воно мало суттєві ідеологічні нашарування.

З розвалом Радянського Союзу на перший план висувалися ринкові стосунки, в тому числі і у справі охорони пам'яток, що зробило неможливим використання старих законів, правил та підходів у цій галузі. На зміну штучним механізмам, які в радянський період трактували історичне місто як статичний заповідник, прийшли вільно-ринкові економічні відносини. Проте стан справ з охорони історичних пам'яток залежить від тривалості, характеру і результатів економічних перетворень щодо кожної з них.

Із прийняттям у 2000 р. Закону України “Про охорону культурної спадщини” (далі – Закон), виникли питання, які потребують прийняття негайних і оперативних рішень. Вже починаючи з першого дня вступу Закону в силу, точаться дискусії з приводу застосування його норм. Тому варто спершу проаналізувати його структуру та зміст. Складається Закон із десяти розділів, поділених на сорок дев'ять статей. Слід зауважити, що новий Закон на відміну від попереднього Закону УРСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” від 13 липня 1978 р. [див.62], справді ґрунтовно підходить до визначення та класифікації об'єктів охорони. Він регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спа-

щини з метою збереження та використання її, захисту традиційного характеру середовища.

Слід зазначити, що поняття пам'яток історії та культури включає в себе не тільки цінності, які є продуктом діяльності людини, але й об'єкти оточуючого середовища, оскільки вони пов'язані з історичними подіями. Цей Закон у ст.1 дає чіткі дефініції термінів, які відображають сучасну практику охорони пам'яток і досвід інших країн, що знайшло своє відображення в низці рекомендацій ЮНЕСКО, зокрема:

– Рекомендації щодо міжнародних принципів, які застосовуються під час археологічних розкопок 1956 р., у яких дана дефініція археологічних розкопок, цінностей, котрі перебувають під захистом, правила захисту археологічної спадщини, визначення органів охорони археологічних розкопок, створення центральних і місцевих колекцій, а також правила археологічних розкопок, боротьба з незаконними археологічними роботами та ін. [71, с.55];

– Рекомендації щодо найефективніших заходів забезпечення загальнодоступності музеїв 1960 р., що також визначає дефініцію музею та дає основні принципи їх функціонування [71, с.61];

– Рекомендації про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності 1964 р., що передусім дає визначення культурних цінностей та порядку їх виявлення та обліку, визначає органи їх охорони та ін. [71, с.71];

– Рекомендації про збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт 1968 р., що дають дещо розширене трактування поняття культурних цінностей та визначають такими рухомі цінності і нерухомі об'єкти, а також визначають, що поняття "культурні цінності" охоплює не тільки виявлені й зареєстровані архітектурні, археологічні та історичні місцевості і споруди, а й незареєстровані залишки минулого, а також сучасні місцевості і споруди, які мають мистецьке значення. Зазначені рекомендації визначають конкретні заходи, спрямовані на захист культурних цінностей: законодавчі; фінансові; адміністративні; щодо міри

відповідальності; відтворення; заохочення; консультації; просвітницькі [71, с.75].

У 1972 р. були також прийняті Рекомендації ООН про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини, де як "культурна спадщина" розглядаються пам'ятки, ансамблі та пам'ятні місця. Відповідно до цих рекомендацій, кожна держава згідно з можливостями має формулювати, вдосконалювати і здійснювати національну політику, головна мета якої полягає в координації та використанні всіх наукових, технічних, культурних та інших можливостей для забезпечення ефективно охорони, збереження й популяризації культурної та природної спадщини. Зазначено, що культурна чи природна спадщина є багатством, охорона, збереження й популяризація якого покладається на держави, на території яких ця спадщина знаходиться. Визначено, що культурна чи природна спадщина мають розглядатися як єдине ціле, що охоплює не лише творіння з властивою їм великою цінністю, а й найскромніші елементи, які набувають із часом культурної та природної цінності. Головним елементом цих міжнародних рекомендацій є зобов'язання держав заснувати на своїй території відповідні державні служби, які б розробляли й здійснювали заходи охорони й збереження культурної спадщини; готували й набирали відповідні наукові, технічні та адміністративні кадри; організовували співпрацю спеціалістів різних галузей для вивчення проблем технічного збереження культурної спадщини; здійснювали контрольні-розпорядчі функції [71, с.83]. У 1976 р. ЮНЕСКО були розроблені Рекомендації про збереження і сучасну роль історичних ансамблів, що дають також без визначення історичного або традиційного ансамблю; оточення та їх охорони. Важливим елементом цих Рекомендацій є визначення заходів та методів їх охорони [71, с.97].

У сучасних умовах пам'ятка сприймається не як ізольований об'єкт, а як частина вулиці, міста, ландшафту, тієї обстановки, що історично склалась, в якій він виник або з якою був історично пов'язаний.

Тому Закон у ст.2 подає докладну класифікацію об'єктів культурної спадщини за двома критеріями:

типами: споруди (витвори); комплекси (ансамблі); визначні місця;

видами: археологічні; історичні; монументального мистецтва; архітектури та містобудування; садово-паркового мистецтва; ландшафтні.

До споруд (витворів) Закон відносить твори архітектури та інженерного мистецтва разом з природними чи створеними людиною елементами, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб.

Комплексами (ансамблями) Закон називає топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою споруд різного призначення, що відзначаються своєю архітектурою та органічним зв'язком з ландшафтом.

Визначні місця – це топографічно визначені зони або ландшафти, природні, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з антропологічного, археологічного, естетичного, етнографічного, історичного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на наступні:

археологічні – городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, мегаліти, наскальні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, рештки життєдіяльності людини, що містяться під водою;

історичні – будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

монументального мистецтва – твори образотворчого мистецтва як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);

архітектури та містобудування – історичні центри, вулиці, квартали, площі, архітектурні ансамблі, залишки давнього планування та забудови, окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва;

садово-паркового мистецтва – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;

ландшафтні – природні території, які мають історичну цінність.

Якщо проаналізувати викладені визначення об'єктів культурної спадщини, то можна дійти висновку про те, що класифікація цих об'єктів не має вичерпного характеру, оскільки розширене тлумачення дає можливість поповнювати цей перелік з врахуванням розвитку культури та суспільства. У той же час, при такому підході може бути краще врахована і практика роботи органів охорони культурної спадщини, які, враховуючи специфіку того чи іншого регіону України, можуть віднести певні об'єкти до числа тих, що охороняються, незалежно від того, передбачені вони в будь-якому переліку чи ні. Важливо, щоб об'єкти являли собою історичну, наукову чи іншу культурну цінність.

Питання про органи управління охороною культурної спадщини викладені у Розділі II Закону. Згідно із чинним Законом, державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України, спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини. Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади має чіткі повноваження у сфері охорони культурної спадщини, подані у цьому законі. Так, ним здійснюється державна політика та контроль щодо охорони і використання об'єктів культурної спадщини та занесення об'єктів національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і вилучення пам'ятки з цього реєстру. Кабінет Міністрів України також подає до Міжнародної ради з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС) пропозиції про занесення пам'ятки до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Слід зауважити, що ІКОМОС є міжнародною організацією, статут якої прийнятий 22 травня 1978 р., призначеною

сприяти на міжнародному рівні зберіганню, захистові, використанню та належній презентації пам'яток, ансамблів та історичних місць [72, с.395]. Усі питання щодо знесення, зміни та переміщення (перенесення) пам'яток перебувають у виключній компетенції Кабінету Міністрів, який також затверджує Списки історичних населених місць, охоронюваних археологічних територій України та зміни до них. Оголошення ансамблів і комплексів пам'яток заповідниками чи музеями-заповідниками здійснюється лише за рішенням уряду. Оскільки Законом передбачена обов'язкова грошова оцінка усіх пам'яток культурної спадщини, її здійснення проводиться лише згідно правил і методик, затверджених Кабінетом Міністрів.

Усі пам'ятки, які є на території України і мають історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність, охороняються державою. При цьому не має значення, кому культурна спадщина належить. Частіше за все вони належать державі, але можуть бути й у приватній власності (ст.17 Закону).

Державна охорона культурної спадщини охоплює цілий комплекс заходів:

по-перше, це організація обліку;

по-друге, державний контроль за тим, як ці пам'ятки охороняються та використовуються;

по-третє, це заходи, які попереджають їх необгрунтоване знесення, руйнацію чи переміщення, а також заходи, що оберігають пам'ятки культурної спадщини від руйнування та псування; також – це встановлення відповідальності за порушення законодавства про охорону культурної спадщини.

Недосконалість законодавчої та нормативно-правової бази у цій сфері на фоні економічних негараздів (недостатності бюджетного фінансування) загрожує масовою втратою культурних цінностей, зокрема, архітектурної спадщини. Цей процес вже розпочався і може набрати значних темпів. Важливе місце в цьому комплексі займають проведення реставраційних робіт, в тому числі й шляхом створення спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень, виділення грошових та матеріальних засобів для здійснення таких робіт.

Ансамблі і комплекси пам'яток історії та культури, які являють собою особливу історичну, наукову, художню чи іншу

цінність, можуть бути оголошеними історико-культурними заповідниками. Для створення заповідника в кожному конкретно-му випадку повинно бути спеціальне рішення Кабінету Міністрів України. Охорона заповідника здійснюється на основі особливого для кожного з них положення. Створення заповідників – це дієвий захід охорони пам'яток.

Необхідно відзначити, що певні кроки у напрямку вирішення проблем правового забезпечення функціонування історико-архітектурної спадщини в нових ринкових умовах нині здійснюються. Зокрема, при сприянні Центру адаптації архітектурного середовища історичних міст України спільно з державними органами охорони опрацьовано ряд проектів нормативно-правових документів. Одним з перших кроків у цьому напрямку в Україні стала Комплексна програма збереження історичної частини м. Львова, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 15 листопада 1997 р. № 1266. Програма надає Львову особливий статус міста-пам'ятки.

Однією з найважливіших вимог українського законодавства є встановлення обов'язкового державного обліку усіх без винятку пам'яток культурної спадщини, незалежно від того, в чийй власності вони перебувають. Процедурі включення в Державний реєстр нерухомих пам'яток України та вилучення цих пам'яток з Реєстру присвячений Розділ III Закону.

Власне в процесі обліку здійснюється ідентифікація об'єкта як пам'ятки, оскільки на практиці, на думку автора, та чи інша культурна чи історична цінність починає розглядатись як пам'ятка з моменту її реєстрації в Державному реєстрі. Тому цей Закон встановлює порядок здійснення обліку, регулює інші найсуттєвіші сторони правовідносин, що виникають при цьому.

Закон особливо виділяє визначення категорії пам'ятки:

а) *національного значення*, занесення якої до Реєстру (вилучення з нього) відбувається постановою Кабінету Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини. Проте існує правова колізія, а саме для правового статусу пам'ятки культури необхідне застосування адміністративних, кримінальних та майнових санкцій. Інакше правові норми як державно-владні розпорядження припиняють виконувати належну функцію щодо охорони

пам'яток у суспільстві. Процедура взяття пам'яток культури під державну охорону не виявилась системою у діяльності відповідних державних органів, що дає підстави зробити висновок про недотримання принципу законності у цій галузі;

б) *місцевого значення* – рішенням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини за поданням відповідних органів охорони культурної спадщини або за поданням Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських організацій, до статутних завдань яких належать питання охорони культурної спадщини. Передбачене також вилучення пам'ятки з Реєстру, яке може здійснюватись лише у випадку її руйнації внаслідок стихійного лиха та неможливості її відновлення, і пам'ятки археології, в разі її повного дослідження та відсутності об'єктів культурної спадщини.

Нормотворча техніка європейських держав виробила три правові системи охорони пам'яток: *об'єктивну, суб'єктивну та класифікаційну*. За об'єктивною – правова охорона охоплює тільки ті пам'ятки, перелік яких викладено в законі. За суб'єктивною – вона залежить від попереднього встановлення пам'яткового характеру кожного предмета компетентними адміністративними органами. Найпоширенішою є класифікаційна система, яка становить певну модифікацію об'єктивної. Суть її полягає в тому, що правовий акт замінює визначення поняття “пам'ятки” положенням: пам'ятками є те, що занесено до спеціального списку (реєстру) [73, с.22].

Закон Української РСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” у ст. у 1 встановлював, що “всі пам'ятки історії та культури, які знаходяться на території Української РСР, охороняються державою”. Там же в загальній формі визначалися дефініції пам'яток, а ст. 6 подавала їх види. З метою організації обліку та охорони у ст. 17 Закону наводилася класифікація нерухомих пам'яток за трьома категоріями: союзного, республіканського та місцевого значення і порядок внесення їх у відповідні списки – надання правового статусу пам'яткам.

Українське законодавство покликане забезпечити збереження пам'яток. Закон про охорону культурної спадщини пе-

редбачає, що "пам'ятки, їхні частини, пов'язане з ними рухоме та нерухоме майно, забороняється зносити, змінювати, переміщувати (переносити) на інші місця" (ст. 22). У виняткових випадках це можливо, але з особливого дозволу Кабінету Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини у випадках, коли неможливо зберегти пам'ятку на місці та лише за умови проведення комплексу науково обґрунтованих заходів із вивчення та фіксації пам'ятки (охоронних досліджень). При цьому, проведенню цих робіт повинні передувати також заходи щодо фіксації пам'ятки, здійснення обмірів, виконанні креслень та ін.

Забезпеченню принципу фізичного збереження пам'ятки присвячена ст. 47 Закону. Вона зобов'язує фізичних та юридичних осіб, що заподіяли шкоду пам'ятці історії та культури або її охоронній зоні, відшкодувати шкоду, завдану пам'ятникові, та відновити його територію. Проте, відшкодування заподіяної шкоди чи відновлення пам'яток не звільняє винних у їх руйнації від фінансових санкцій за такі дії, розмір яких та вид дій, за здійснення яких вони накладаються, передбачені у ст.44 Закону.

Засобом продовження існування пам'ятки, її збереження є своєчасна консервація, реставрація, реабілітація, музеїфікація, ремонт та пристосування пам'ятки. Ці роботи, як зазначено у ст.26 Закону, проводяться лише з відома державних органів охорони пам'яток та під їх контролем тільки за наявності письмового дозволу та на підставі погодженої з ними науково-проектної документації. Фінансування всіх заходів з реставрації, консервації і ремонту пам'яток здійснюється за рахунок коштів користувача чи власника пам'ятки, а також за рахунок спеціальних коштів на фінансування охорони культурної спадщини. До того ж фінансування таких робіт здійснюється лише за наявності підстав їх проведення та відсутності у власника відповідних коштів на виконання розпорядження про реставрацію, консервацію чи відновлення пам'ятки.

Закон про охорону культурної спадщини встановлює певні гарантії невиправданого знесення пам'яток. Проекти планування, забудови та реконструкції міст та інших населених пунктів, які мають пам'ятки історії, археології, містобудування і ар-

хітектури, монументального мистецтва, підлягають узгодженню з органами охорони пам'яток.

Поєднання нової та старої забудови – складне завдання. Зведена поряд з архітектурним ансамблем будь-яка споруда, навіть незначна, може зіпсувати красу. Микола Реріх щодо цього писав: "Але мало охороняти і відновити саму пам'ятку, дуже важливо, наскільки це в межах можливого, не викривляти враження його оточуючим"[74, с.55-56].

Реконструкція міст особливо гостро поставила питання як про збереження пам'яток, так і поєднання їх з новобудовами.

Тому Закон, що розглядається, передбачає встановлення зон охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. На охоронюваних археологічних територіях, у межах зон охорони пам'яток, історичних ареалів населених місць, занесених до Списку історичних населених місць України, забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини і без погодження з Інститутом археології Національної академії наук України (ст.32). Проте Закон часто недотримується, і події із забудовою спортивного комплексу на території Софії Київської є тому підтвердження.

У той же час, Закон, дбаючи про особливу збереженість археологічних територій, для недопущення випадків самовільних, несанкціонованих розкопок, дозволяє встановлювати відповідний гриф таємності на інформацію, що стосується об'єктів культурної спадщини.

Закон передбачає, що державні органи охорони культурної спадщини мають право призупинити будівельні та інші роботи, якщо вони являють собою небезпеку для існування пам'яток або ведуть до порушення правил їх охорони.

Підприємства, організації, установи у випадку виявлення в процесі ведення робіт археологічних та інших історичних об'єктів зобов'язані повідомити про це відповідний орган охорони культурної спадщини та орган місцевого самоврядування протягом однієї доби (ст.36 Закону) та призупинити подальше ведення робіт. Відновленими вони можуть бути лише за відпо-

відним письмовим дозволом після завершення наукового дослідження відповідної території.

Регулюючи розміщення реклами на пам'ятках культурної спадщини, Закон визначає цільове використання отриманих коштів на фінансування охорони культурної спадщини.

Закон визначає особливості здійснення права власності на пам'ятки. Як вже зазначалось, пам'ятка може перебувати у державній, комунальній чи приватній власності. У той же час археологічні пам'ятки перебувають виключно у державній власності. Пам'ятки можуть здаватись в оренду для розміщення в них музеїв, виставок, для пансіонатів, готелів, туристичних баз, ресторанів, для розміщення офісів та різних установ. Проте їх використання з метою господарювання не повинно завдавати шкідливого впливу на будівлю, особливо її художню оздобу. У той же час не підлягають приватизації пам'ятки, віднесені до Переліку пам'яток, що не підлягають приватизації, який затверджується Верховною Радою.

Законодавство про охорону культурної спадщини передбачає, що юридичні та фізичні особи, у власності чи користуванні яких перебуває певна пам'ятка, несуть повну відповідальність за її збереження та правильне використання, дотримуючись правил її охорони, обліку та реставрації.

У той же час, якщо власник пам'ятки безгосподарно до неї ставиться, вона може бути примусово відчужена відповідно до чинного законодавства. Якщо ж пам'ятка належить на праві приватної форми власності, за рішенням суду, на підставі мотивів суспільної необхідності, вона також може бути відчужена за умови попереднього і повного відшкодування її вартості. Грошова вартість будь-якої пам'ятки має бути обов'язково оцінена.

Усі власники пам'яток чи їхніх частин, незалежно від форми власності на них, зобов'язані укласти відповідні охоронні договори з органом охорони культурної спадщини. Тобто Законом передбачений інститут охоронного договору як додаткового заходу забезпечення збереженості культурної спадщини. Порядком укладання охоронних договорів та їхні типові форми визначено Постановою від 28 грудня 2001 р. №1768 Кабінету Міністрів України "Про затвердження порядку укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини."

До спеціального законодавства України про охорону, використання і примноження культурної спадщини належать також інші законодавчі акти, що регулюють правовідносини у цій сфері в інших закладах збереження культурних, документальних та історичних цінностей, а також постанови й розпорядження уряду України.

Враховуючи, що національний архівний фонд України є складовою частиною вітчизняної і світової історико-культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, питання збереження і примноження архівних фондів регулюється спеціальним Законом України "Про національний архівний фонд і архівні установи" від 24 грудня 1993 р. Відповідно до цього Закону, архіви перебувають під охороною держави і призначені для задоволення інформаційних, соціально-культурних, наукових та інших потреб суспільства, реалізації законних прав та інтересів громадян. Держава гарантує умови для зберігання, примноження і використання Національного архівного фонду, сприяє досягненню світового рівня розвитку архівної справи. Цим Законом поняття Національного архівного фонду визначено як сукупність документів, незалежно від їх виду, місця створення і форми власності на них, що зберігаються на території України, відображають історію духовного і матеріального життя її народу та інших народів, мають наукову історико-культурну цінність, визнані такими відповідною експертизою і зареєстровані в порядку, Законом визначеному.

Архіви мають свою незаперечну специфіку їх приналежності та неподільності, які завжди використовуються при визначенні права власності певної держави на ті або інші архівні документи.

Включення та виключення документів у Національний архівний фонд здійснюється на підставі експертизи їх цінності комісією у складі архівістів, представників наукової і творчої громадськості, інших фахівців. Принципи і критерії визначення цінності документів, порядок створення та діяльності експертних комісій затверджуються відповідною постановою Кабінету Міністрів.

Слід зазначити, що цим Законом передбачена система архівних установ, центральним органом якої є Головне архівне

управління при Кабінеті Міністрів України. Враховуючи складне історичне минуле України та випадки знищення архівних фондів з політичних чи ідеологічних міркувань, цим Законом введена пряма заборона виключення документів зі складу архівних фондів на цих підставах (ст.18).

Враховуючи, що частина архівних документів може бути унікальною, вони можуть бути також занесені до Державного реєстру національного культурного надбання, передбаченого Основами законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р, Положення про який затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 [75].

Документи Національного архівного фонду можуть перебувати у державній, колективній чи приватній власності. Однак незважаючи на те, у чийй власності вони перебувають, власнику забороняється їх знищувати.

Безперечно, певна кількість документів може зберігатись без відповідного обліку та їх володільці не знають про історичну цінність таких документів (наприклад, сімейні архіви та ін. особисті документи, що не досліджені та не перебувають в науковому обігу). Слід зазначити, що законодавець, з метою запобігання їх вивезенню з України та втраті, визначив, що юридичні особи та громадяни, які мають документи, створені до 1945 р., або які вивозять архівні документи за кордон, зобов'язані повідомити про них одну з державних архівних установ з метою вирішення питання про проведення експертизи цих документів (ст.18 Закону).

Враховуючи специфіку зберігання архівних документів, законодавець певним чином обмежив доступ до них. Так, обмеження доступу до документів Національного архівного фонду не поширюються на працівників правоохоронних і контрольно-ревізійних органів у зв'язку із службовою необхідністю. У той же час, якщо особа не може документально підтвердити соціально-правову, наукову чи службову потребу в користуванні архівними документами, вони їй надаються в копіях.

Забезпечуючи матеріальну зацікавленість власників документів Національного культурного фонду щодо їх збереження, Законом передбачені податкові та інші пільги. Так, вони звільняються від усіх видів податків, мита і зборів у частині, що сто-

сується діяльності, пов'язаної із збереженням та використанням цих документів (ст.36 Закону). У той же час відповідно до Законів № 498/95-ВР від 22 грудня 1995 р. та № 608/96-ВР від 17 грудня 1996р., встановлено сплату ввізного мита, митних зборів та податку на додану вартість з підакцизних та інших товарів, що ввозяться (пересилаються) на митну територію України. На нашу думку, скасування чинності ст.36 Закону в цій частині є недоречним, оскільки архівні установи для забезпечення потреб створення відповідних умов збереження документів Національного архівного фонду імпортують відповідне устаткування, яке не виробляється в Україні (системи підтримки фізичних параметрів повітря; гасіння пожежі; копіювання та ін. устаткування, в т.ч. – наукове і реставраційно-консерваційне). Економічна вигода держави від введення відповідних мит, податків та зборів не може перешкоджати питанню належного збереження архівних документів. Тим більше, якщо врахувати, що архівні установи не ведуть комерційної діяльності, а сплата за користування архівними документами та їх копіювання не може покрити усіх витрат щодо їх збереження, наукової обробки, реставрації та консервації. У той же час Законом покладене матеріально-технічне забезпечення архівних установ на їх власників (ст.37).

Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України діяло на підставі відповідного Положення. Враховуючи необхідність розвитку архівної справи та її значення для збереження соціально-культурних, наукових та інших потреб суспільства, Указом Президента України від 22 березня 2000 р. № 486/2000 був піднесений статус архівного управління до Державного комітету архівів України та затверджене відповідне Положення про цей комітет, який є правонаступником Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України [76]. Цим Положенням визначене місце Держкомархівів у системі органів державної влади України, його основні завдання, права і повноваження, які спрямовані на захист, збереження, формування та використання Національного архівного фонду.

Як відзначалося на Круглому столі архівів у Салоніках у 1994 р., “Поворот історії у 1989-1991 рр. жахливо ускладнив ситуацію з правовими суперечками щодо архівів. Післявоєнній ері наступає кінець, можна відкрити питання про реституцію

архівів, переміщених під час військових дій і засекречених із 1945 р.”[77, с.61].

Намагання архівних експертів держав, що виникли на території СРСР, зокрема України, на нараді в Мінську (квітень 1992 р.) довести своє право на повернення тих фондів, що історично виникли та в різні часи опинилися поза їх межами, було негативно зустрінuto російською стороною. “Соглашение о правопреемстве в отношении государственных архивов бывшего Союза ССР”, підписане 6 липня 1992 р. всіма главами держав країн СНД, не дало практичних зрушень. Незважаючи на те, що Стаття № 3 Угоди фіксує право на повернення тих фондів, які утворилися на території колишніх республік СРСР і в різний час виявилися за їх межами, реалізація цієї угоди буквально відразу після її підписання була заблокована законодавчою владою Російської Федерації [77, с.62].

Питанню функціонування такого бібліотечно-бібліографічного, культурно-просвітницького і науково-допоміжного інституту, як бібліотека, присвячений Закон України "Про бібліотеки і бібліотечну справу" від 25 січня 1995 р.[78]. Цим Законом визначені загальні засади бібліотечної справи і бібліотечної системи України, встановлено вимоги до формування і збереження бібліотечних фондів, бібліотечного обслуговування. Метою його прийняття є задоволення інформаційних, наукових і культурних потреб суспільства, збагачення духовного потенціалу народу.

Бібліотечна справа є складовою частиною інформаційної, виховної, культурно-освітньої діяльності суспільства. Основними напрямками бібліотечної діяльності є формування та зберігання документально-інформаційних ресурсів. Особливо цінними є рідкісні видання та колекції, що знаходяться в бібліотечному фонді, вони включаються до Державного реєстру національного культурного надбання України.

Архівні, рукописні та окремі документи, зібрані в бібліотеці, входять до складу Національного архівного фонду України (ст.17 Закону).

Питання обліку, зберігання і використання документально-інформаційних одиниць, що містяться у бібліотечних фондах, висвітлені у ст.19 Закону. В ньому, зокрема, зазначено, що

забезпечення належних матеріально-технічних умов для збереження і використання фондів покладене на власника бібліотеки. Не можуть вилучатися документи з бібліотечних фондів за ідеологічними та політичними ознаками. Правила обліку, зберігання та використання документів Національного архівного фонду, що знаходяться у бібліотеках, здійснюються за правилами, що затвердженими Державним комітетом архівів України.

Питання долі та безпосередньо юридичного права бібліотечних, архівних і музейних збірок завжди вирішувалися на найвищому світовому рівні (Віденська конвенція про державні власності і державні борги 1983 р. Декларація держав антигітлерівської коаліції, підписана 5 січня 1943 р., тощо) За міжнародними правовими нормами збірки, які перебували на певних теренах до війни, є власністю держави, до якої належить територія (Globae adskripti).

Враховуючи, що значна частина національного історико-культурного надбання Українського народу перебуває на музейному зберіганні в Музейному фонді, 29 червня 1995 р. був прийнятий Закон України "Про музеї та музейну справу"[79]. На важливість музейної справи та її активний вплив на освіту і поширення культури, сприяння міжнародному взаєморозумінню і встановленню міжнародного співробітництва наголошувалось Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) в Парижі з 14 листопада по 15 грудня 1960 р., яка ухвалила Рекомендацію щодо найефективніших заходів забезпечення загальнодоступності музеїв [див.1, с.61-64].

Закон України "Про музеї та музейну справу" регулює суспільні відносини в галузі музейної справи, встановлює правові, економічні, соціальні засади наукового комплектування, вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, діяльності музейних закладів України.

Визначено, що сукупність рухомих пам'яток матеріальної і духовної культури, які мають наукову, історичну, художню чи іншу культурну цінність, незалежно від їх виду, місця створення і форм власності, та зберігаються на території України, а також нерухомих пам'яток, що знаходяться в музеях України, становить Музейний фонд України.

Враховуючи, що в Музейному фонді можуть перебувати пам'ятки, що належать до Національного архівного фонду, то їх облік, збереження і використання визначається законодавством України про Національний архівний фонд і архівні установи. А унікальні пам'ятки підлягають занесенню до Державного реєстру національного культурного надбання.

Музеї можуть перебувати у будь-якій власності, проте після їх створення вони підлягають обов'язковій державній реєстрації. Однак, музеї, створені при підприємствах, установах, організаціях, навчальних закладах, реєстрації не підлягають.

На виконання ст.9 цього Закону, що передбачає державну реєстрацію музеїв, 30 квітня 1996 р. виданий наказ Міністерства культури і мистецтв України № 220 (зареєстрований в Міністерстві юстиції України 11 липня 1996 р. за № 350/1375) "Про затвердження Положення про державну реєстрацію, перереєстрацію та облік музеїв"[80]. Цей наказ видано з метою впорядкування і систематизації музейної мережі, створення автоматизованого банку даних про музеї України. На відміну до переліку документів, які подаються для реєстрації музею, що визначений у ст.9 Закону, цим Положенням для реєстрації музею вимагається також подача паспорта музею, завіреного органом культури, та реєстраційної картки (заяви). У цьому Положенні більш чітко, аніж в Законі, визначено, що музей вважається створеним і набуває прав юридичної особи з дня його державної реєстрації. Скасування державної реєстрації відбувається за заявою засновника чи за рішенням суду.

Музейний фонд України має відповідну державну частку, тобто, такі що належать державі. Такі пам'ятки фонду не підлягають приватизації.

20 липня 2000 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 1147 затверджене "Положення про Музейний фонд України" [81], яке розроблене відповідно до вимог ст.15 Закону України "Про музеї та музейну справу". Це Положення визначає порядок формування Музейного фонду, ведення обліку його пам'яток, забезпечення їх охорони, збереження і використання. Дія цього Положення поширюється на всі види музеїв та юридичних і фізичних осіб, у власності яких вони перебувають. Положенням визначається поняття музейного фонду та його складових, фор-

мування та порядок обліку пам'яток Музейного фонду. Контроль за станом обліку, охорони, збереження, використання та переміщення музейних предметів і музейних колекцій, що належать до державної частини Музейного фонду, здійснюється Міністерством культури і мистецтв України. Відповідно до п.26 Положення, охорона музейних предметів і музейних колекцій, що входять до складу Музейного фонду, здійснюється підрозділами Державної служби охорони при МВС України.

Інструкція з організації охорони державних музеїв, історико-культурних заповідників, інших важливих об'єктів культури затверджена спільним наказом Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства культури і мистецтв України № 771/428 від 24 жовтня 1998 р. (зарєєстрована в Міністерстві юстиції України 13 листопада 1998 р. за № 725/3165)[82]. Ця Інструкція розроблена на основі законів України "Про міліцію", "Про музеї та музейну справу", постанови Кабінету Міністрів України від 10 серпня 1993 р. № 615 "Про заходи щодо вдосконалення охорони об'єктів державної та інших форм власності"[80]. Зазначеною Інструкцією передбачений порядок передачі музеїв під охорону підрозділам Державної служби охорони, вимоги до технічного облаштування приміщень музеїв та місць розміщення особливо цінних експонатів, технічного оснащення приміщень музеїв засобами охоронної, охоронно-пожежної та тривожної сигналізації, а також організація охорони та оборони музеїв міліцейськими та сторожовими підрозділами.

Перелік музеїв, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України, визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 2 лютого 2000 р. № 209 [83].

Враховуючи, що музейні предмети та музейні колекції, що є державною власністю та належать до державної частини Музейного фонду України, можуть зберігатись в музеях, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, для їх обліку з метою організації відповідного збереження необхідна була відповідна державна реєстрація. Тому Постановою Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2000 р. №1766 [84] затверджено відповідний перелік таких музеїв.

Слід зазначити, що законом України "Про музеї та музейну справу" передбачені спеціальні заходи для забезпечення відповідної охорони, використання і примноження об'єктів культурної спадщини, що перебувають на збереженні в музеях.

Так, відповідно до цього Закону, власники пам'яток Музейного фонду України або уповноважені ними органи зобов'язані забезпечити належний облік і збереження цих пам'яток. Для цього вони повинні створювати належні умови, встановлювати спеціальний науково обґрунтований режим зберігання пам'яток, проводити їх консервацію та реставрацію. Знищення пам'яток Музейного фонду України заборонене. Проведення робіт з консервації і реставрації цих пам'яток, враховуючи їх цінність та унікальність значення для духовного і культурного розвитку українського народу, Законом дозволене лише спеціалізованим установам Міністерства культури України. Ці роботи повинні проводити реставраційні відділи музеїв, спеціалізовані підприємства, організації та окремі реставратори, які мають відповідний дозвіл Міністерства культури України. Для якісного проведення таких робіт, держава сприяє підготовці кадрів реставраторів, розвитку мережі спеціалізованих реставраційних закладів.

На виконання ст.23 Закону України "Про музеї та музейну справу" та з метою вдосконалення обліку і зберігання пам'яток Музейного фонду України і забезпечення їх належної охорони, 13 липня 1998 р. Наказом Міністерства культури і мистецтва України виданий наказ № 325, який зареєстровано в Міністерстві юстиції України 6 серпня 1998 р. за № 496/2936 [85] "Про затвердження Інструкції про порядок визначення оціночної та страхової вартості пам'яток Музейного фонду України". Проведення таких експертиз доручено фондово-закупівельним комісіям музеїв, до роботи яких можуть залучатись експерти-фахівці з інших музеїв і наукових установ, приватні особи-фахівці. Визначено, що вартість предметів, занесених до Державного реєстру національного культурного надбання, визначається за максимальною шкалою цінності. В інструкції подано принципи експертизи оціночної вартості музейних предметів, визначені основні загальні критерії проведення оцінки музейних предметів, речових, образотворчих, письмових та кіно-фоноджерел.

У розвиток та на виконання ст.32 Закону України "Про охорону культурної спадщини", 26 липня 2001 р. Постановою № 878 Кабінету Міністрів України було затверджено Список історичних населених місць України. Поява такого Списку було спричинена необхідністю захисту традиційного характеру середовища населених місць України та їх збереження як культурної спадщини.

Чільне місце в питанні охорони, використання і примноження культурної спадщини України та державне керівництво цієї діяльності покладене на Міністерство культури і мистецтв України. Положення про зазначене Міністерство входить до системи спеціального законодавства України щодо культурної спадщини, оскільки регулює правовідносини у цій сфері [86].

У цьому Положенні закріплено провідну роль Міністерства культури і мистецтв України в системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері культури і мистецтв.

Завданням Міністерства питань охорони, використання і примноження та збереження культурної спадщини є забезпечення реалізації державної політики у цій сфері, а також здійснення державного управління і контролю у галузі охорони культурної спадщини, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, діяльності в музейній та бібліотечній справах. На Міністерство також покладена розробка та реалізація державних програм розвитку культури і мистецтв (наприклад, зазначене Міністерство брало участь у підготовці проекту Указу Президента України від 20 жовтня 1998 р. № 1152/98 «Про державну підтримку культури і мистецтв в Україні» [87].

Міністерство культури і мистецтв здійснює також занесення об'єктів національного культурного надбання до Державного реєстру національного культурного надбання [88], є забезпечує через Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, контроль за вивезенням, ввезенням і поверненням культурних цінностей [89].

Зазначеним Положенням на Міністерство покладено низку організаційних, контрольних та методичних завдань щодо організації роботи музеїв, бібліотек, станом збереження їх фон-

дів та пам'яток історії і культури, збереження та відтворення національної культурної спадщини.

У зв'язку з ліквідацією, відповідно до Указу Президента України від 15 грудня 1999 р. № 1573/99 "Про зміни у структурі центральних органів виконавчої влади", Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, її функції покладені на Міністерство культури і мистецтв України [90].

Особисто на Міністра культури і мистецтв України покладено персональну відповідальність за стан справ у сфері охорони культурної спадщини, музейних та бібліотечних фондів, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей.

Із прийняттям цих Законів України розпочалося реформування вітчизняного законодавства в сфері, що розглядається, наближення його до світових стандартів, потребами обумовлених сьогодні.

Поряд із нормами спеціальних законів у цій сфері діють також норми інших законодавчих актів, які тим чи іншим чином поширюються на відносини щодо об'єктів культурної спадщини. Так, законодавцем закріплені питання охорони та збереження культурної спадщини в Законі України "Про місцеве самоврядування в Україні" від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР, ст. 26 якого до виключної компетенції сільських, селищних, міських рад віднесено прийняття рішень про організацію територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення та інших територій, що підлягають особливій охороні; внесення пропозицій до відповідних державних органів щодо оголошення природних та інших об'єктів, що мають екологічну, історичну, культурну або наукову цінність, пам'ятками природи, історії або культури, які охороняються законом [91].

Ст.ст.53 та 54 Земельного кодексу України, прийнятого Верховною Радою України 25 жовтня 2001 р., визначений склад земель історико-культурного призначення та використання цих земель [92].

Слід зазначити, що законодавством України встановлена кримінальна, адміністративна та майнова відповідальність за дії, пов'язані з порушенням правил обліку, зберігання, використання та охорони предметів історичної цінності та об'єктів культурної спадщини.

Адміністративна відповідальність за порушення правил охорони і використання пам'яток історії та культури передбачена ст.92 Кодексу України про адміністративні правопорушення [93].

Цивільним кодексом України передбачено, що внаслідок безгосподарного утримання і незабезпечення схоронності майна, що є пам'яткою історії та культури, за позовом суду таке майно може бути вилучене. У цьому випадку, як зазначено у статті 136 ЦК України, вилучене майно переходить у власність держави, а власникові відшкодовується його вартість [94].

Так, ст.193 Кримінального кодексу України передбачає кримінальну відповідальність за привласнення особою чужого майна, яке має особливу історичну, наукову, художню чи культурну цінність, а також скарбу; ст. 201 – за контрабандне переміщення, серед іншого, історичних та культурних цінностей; ст. 252 – за умисне пошкодження територій, взятих державою під охорону; ст.298 – за умисне нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури, яка посилює відповідальність, якщо ці пам'ятки є особливою історичною або культурною цінністю [95].

Норми зазначених Законів, а також Законів України “Про власність”, “Про зовнішньоекономічну діяльність”, “Про приватизацію майна державних підприємств”, “Про приватизацію невеликих державних підприємств”, “Про приватизацію державного житлового фонду”, “Про заставу” та ін. дають право стверджувати, що охорона пам'яток історії та культури є сферою громадського інтересу, і суспільство зацікавлене в збереженні у загальній (державній) власності максимальної кількості пам'яток з метою забезпечення до них відкритого доступу та використання для духовного збагачення нації.

У той же час відкритість доступу до пам'яток історико-культурної спадщини, недосконалість їх охорони призводять до того, що вони стають об'єктами злочинів. Боротьба з незаконною торгівлею культурними цінностями є вагомим проблемою. В правовому полі було укладено велику кількість угод. Це регіональні договори, наприклад, Європейська конвенція 1985 року про злочини, пов'язані з культурними цінностями; угоди загальносвітового плану, найбільш значимими з яких є конвенції

ЮНЕСКО, зокрема, Конвенція від 14 листопада 1970 року “Про заходи, які необхідно здійснити для заборони та попередження незаконного ввезення, вивезення та передачі власності культурних цінностей”. Зрозуміло, що необхідно прагнути до укладання таких конвенцій, але в даний час для України було б доцільно спробувати захистити окремі, чітко визначені категорії цінностей, і робити це краще за допомогою регіональних угод.

Таким чином, слід дійти висновку, що в Україні фактично завершено створення системи спеціального законодавства про охорону, використання і примноження культурної спадщини, яке ґрунтується на конституційних засадах цієї діяльності. Ними є загальновизнані принципи збереження, відкритості та загальнодоступності об’єктів культурної спадщини, заборона їх незаконного відчуження, вивезення за межі України та повернення в Україну незаконно вивезених об’єктів культурної спадщини, їх служіння формуванню та консолідації української нації, вихованню патріотизму та відмові від ідеологічних підходів до оцінки їх значимості. Зазначені принципи визначені в Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Основах законодавства України про культуру. Однак слід зазначити, що не до кінця вирішене питання законодавчого закріплення загальновизнаного права людини на користування культурними цінностями, а також інших гуманітарних прав. Проте найголовнішим є законодавче закріплення зобов’язань держави забезпечувати збереження історичних пам’яток та інших історико-культурних цінностей та об’єктів, вживати заходів до повернення в Україну незаконно вивезених культурних цінностей.

Тобто, сформована чітка система відповідних нормативних актів, яка регулює усі види діяльності, пов’язаної із збереженням та примноженням історичної та культурної спадщини. Ця система визначає також різні види відповідальності за пошкодження, знищення чи недбале використання і неналежне зберігання пам’яток історії та культури і ґрунтується на міжнародних принципах і визнаних рекомендаціях щодо збереження і використання історико-культурного середовища.

Звичайно, тим самим ще не розв’язано усіх назрілих питань збереження і використання об’єктів історико-культурної спадщини, оскільки минулі методологічні підходи позначились

на згаданих законах, які містять чимало розпливчастих, загальних норм, що ускладнює їх пряме виконання. Загальною проблемою залишається забезпечення механізмів реалізації прийнятих норм, котрі потребують прийняття відповідних підзаконних актів. Доцільно було б прийняття таких законів, які самі б передбачали механізм їх реалізації.

Проте, прийняття зазначених законів свідчить, що в Україні поступово формується концептуальне ставлення до пам'яток історії та культурної спадщини як об'єктів, що мають особливу історичну, культурну, наукову, художню цінність.

Отже, в основу визначення ст. 1 Закону таких термінів, як культурна спадщина, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка, охорона культурної спадщини, зони охорони пам'ятки, історичне населене місце, історичний ареал населеного місця, традиційний характер середовища, консервація, реабілітація, реставрація, музеїфікація, як бачимо, покладені відповідні міжнародні Рекомендації ЮНЕСКО, опрацювання яких відбувалось тривалий час.

На відміну від попереднього Закону Української РСР, ці дефініції є більш глибокими, значно розширено тлумачення усіх термінів, тому їх наявність у чинному законі є справді важливим моментом. Такий підхід унеможливило неправильне тлумачення норм самого Закону і виключає необхідність звертатись до компетентних органів за роз'ясненням. Іншими словами, законотворчий орган виклав у такій формі своє, автентичне тлумачення ключових термінів, що, на думку автора, робить чинний Закон значно прогресивнішим нормативно-правовим актом у порівнянні з попереднім і надає змогу на практиці, не задумуючись над тлумаченням того чи іншого терміну, працювати над більш глибокими аспектами галузі.

І, як висновок, слід зазначити доцільність запровадження в українському законодавстві категорії пам'яток культури світового значення. Це юридично затвердить факт їхньої унікальної цінності, сприятиме піднесенню міжнародного авторитету України та поставить їх під особливий контроль.

Нагальною вбачається проблема створення окремого Державного комітету України з питань охорони, реставрації та відновлення культурної спадщини. Коли виходити з наявного

законодавства, яке регулює питання збереження і використання пам'яток історії та культури в умовах сучасної забудови міст (Львів тут не є винятком), то формально існує все для нормального функціонування справи охорони і реставрації об'єктів культурної спадщини. Але практика використання пам'яток свідчить про випадки безгосподарного ставлення до них, неправильну їх експлуатацію, що є причинами їх поступового руйнування, а згодом навіть і знесення, як це було наприклад з т.зв. "вивихнутим будинком" у м. Львові на пл. Міцкевича; приміщенням колишнього готелю "Дніпро" на проспекті Свободи; безгосподарним ставленням до приміщення готелю "Київ". Можна навести багато прикладів порушення чинного законодавства, зокрема, незаконна забудова на території історико-архітектурного заповідника Софіївського собору у Києві, навала "чорної археології в Криму та в Північному Причорномор'ї" тощо. Нерідко навіть реставровані історико-культурні цінності, не маючи дбайливих користувачів, псуються. В таких випадках інспектори Державного комітету мали б це фіксувати та готувати позови в суд відповідно до чинного законодавства.

Складною проблемою, що постала в містах із старовинною забудовою, є тенденція розриву спадкоємності їх історичного розвитку, втрати індивідуальних обрисів, порушення архітектурної гармонії у зв'язку із забудовами історичних центрів. Знищення та побудова іншого будинку на проспекті Свободи у Львові на місці колишнього готелю "Дніпро" яскраве свідчення тому. Поряд знаходиться Оперний театр, який органічно домінує в цій частині проспекту, а розбудова нового будинку з додатковою мансардою порушує цілісність композиції, зміщує акцент її сприйняття. Варто зауважити, що забудова історичного центру Києва сучасними спорудами вже майже зруйнувала цілісність історичного комплексу столиці.

Тому для правового забезпечення завдань охорони історичного середовища міст доцільно проводити вдосконалення чинного законодавства в галузі містобудування з метою збереження історичного архітектурного середовища, можливо сформувати містобудівне законодавство. Також нагальною є активна участь громадськості у питаннях охорони пам'яток культури та вико-

ристання коштів, що виділяються на утримання та зберігання культурної спадщини.

РОЗДІЛ III. Правове забезпечення реституції і повернення культурних цінностей, втрачених і незаконно переміщених (вивезених) з України

1. Національне законодавство України стосовно ввезення, вивезення і повернення культурних цінностей

Радикальні економічні та соціально-політичні зміни у Східній та Центральній Європі, які мали місце наприкінці 80-х та на початку 90-х років, породили низку актуальних проблем, серед яких набули уваги питання захисту культурних цінностей від злочинів.

Проблема правового регулювання реституції культурних цінностей має два аспекти: міжнародний та внутрішній. У міжнародному плані реституція культурних цінностей є складовою частиною міжнародної їх охорони. Вона здійснюється на основі загальновизнаних норм і принципів міжнародного права. Передусім все слід зазначити, що існування термінологічної неуніфікованості призводить до складнення встановлення суті вживаних термінів. Як зазначає відомий вчений Ю.Шемшученко, "...поняття "реституція" та "повернення" – це не синоніми однієї і тієї ж дефініції в сфері збереження культурних цінностей. Поняття "реституції" було сформульоване ще в римському праві як відновлення в попередньому правовому стані після вчинення юридичного факту, що шкодить одній із сторін угоди. Щодо поняття "повернення", то це не тільки юридичний обов'язок повернути культурні цінності тій стороні, що постраждала, у це поняття вкладається значно ширший зміст, що передбачає, зокрема, прийняття одностороннього рішення доброї волі для повернення культурних цінностей [96, с.35].

Відповідно до положень Конституції України, держава сприяє розвитку української нації, науки та розширенні зв'язків України зі світовим співтовариством. У ст. 54 прямо зазначений обов'язок держави щодо охорони культурної спадщини,

забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, та вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які передбачають за її межами [див. 53].

Входження України до європейських структур зумовило активізацію роботи щодо приведення нашого внутрішнього законодавства у відповідність із міжнародними та європейськими стандартами.

Так, ще 14 лютого 1992 р. були прийняті Основи законодавства України про культуру [97]. Оскільки в той період нова Українська незалежна держава лише розпочала своє становлення як суб'єкт міжнародно-правових відносин, а культурне співробітництво, порядок якого визначений у Основах, неможливий без міжнародних зв'язків у галузі культури, у ст.2 Основ визначено пріоритет міжнародно-правових актів у цій сфері. Цей принцип конкретизовано в ст. 32, в якому виокремлено загальний пріоритет правил, визначених в міжнародних договорах в сфері культури перед правилами, що передбачені Законодавством України про культуру. Проте, потребує певного уточнення і приведення у відповідність до чинного законодавства України про міжнародні договори формулювання принципу прерогативи міжнародного законодавства. Так, Україна може брати участь у значній кількості міжнародних договорів, проте частиною національного законодавства вони стають лише після належної їх ратифікації, як це визначено в ст.17 Закону України "Про міжнародні договори України"[69]. Отже, в цій частині формулювання ст.32 Основ потребують змін і приведення до чинного законодавства, яке не суперечить Віденській Конвенції "Про право міжнародних договорів", до якої Україна приєдналась 17 вересня 1992 р.[98].

Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей" – перший в історії розвитку українського законодавства, який ґрунтується на положеннях Конституції України 1996 р., Основ законодавства України про культуру та міжнародних договорів України та інших нормативно-правових актів, чинних для України. Структурно цей Закон складається з восьми розділів, 37-ми статей, преамбули та прикінцевих положень. Зазначено, що дія цього Закону не поширюється на сучас-

ні сувенірні вироби, предмети культурного призначення та масового виробництва.

До прийняття цього Закону Україна підійшла вже ратифікувавши значну кількість міжнародних Конвенцій, уклавши відповідні договори та угоди щодо співробітництва в галузі культури та охорони історико-культурної спадщини, повернення незаконно переміщених, вивезених та втрачених культурних цінностей.

Слід зазначити, що у запровадженому Основами законодавства України про культуру Державному реєстрі національного культурного надбання (в Положенні про цей реєстр, затвердженому Кабінетом Міністрів України 12 серпня 1992 р.), подано перелік об'єктів, які становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність. Об'єкти національного культурного надбання, які є загальнодержавною власністю, не підлягають роздержавленню і приватизації. Вивезення об'єктів, включених до Державного реєстру, за межі України забороняється. Винятком може бути лише їх тимчасове експонування за кордоном з дозволу в кожному окремому випадку відповідного органу. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба більш чіткого визначення поняття *"культурних цінностей"* як складової *"національного надбання"*, що було зумовлено нечітким трактуванням цього терміну. Закон уніфікує законодавчу практику, що склалась, та дає поняття *"культурні цінності"*, виходячи з єдиних критеріїв, що покликано сприяти встановленню суворого державного порядку на усій території України, яке забезпечує збереженість культурної спадщини. Тим більше, що власне такий термін – *"культурні цінності"* зазначений у ст.54 Конституції України у контексті вжиття державою заходів до їх повернення в Україну [див. 53].

Термін „культурна спадщина” асоціюється з правом людських спільнот: суспільств, народів і релігійних громад на культуру та її ресурси. Часто ці ресурси визначаються як народне багатство, стають об'єктом міжнародних зустрічей, присвячених проблемам реституції (Паризька конференція ЮНЕСКО (1994), міжнародні симпозиуми в Чернігові та Бремені (1994), конференція в Нью-Йорку (1996), симпозиум у Києві (1996), присвячені

питанням повернення загарбаних або нелегально вивезених творів мистецтва).

Найбільш вдалим, на нашу думку, є визначення поняття “культурна спадщина” польським фахівцем Я.Прушинським: “культурна спадщина – це пам’ятка власного минулого і його документи: збір рухомих та нерухомих предметів разом з пов’язаними з ними історичними та побутовими явищами, що визнані гідними охорони в інтересах культури суспільства з огляду на зрозумілі та сприйняті історичні, патріотичні, художні та наукові цінності” [99, с.49].

Якщо поняття “культурне надбання” чи “культурна спадщина” включає в себе не тільки цінності, які є продуктом діяльності людини, але й об’єкти оточуючого довкілля, оскільки вони пов’язані з історичними подіями чи є унікальними, то дефініція “культурних цінностей”, як зазначено у ст.1 Закону, визначає об’єкт, на який поширюється дія цього Закону. Це – об’єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України.

На нашу думку, культурні цінності можна умовно поділити на наступні види: історичні цінності (предмети, пов’язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва; предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок; унікальні та рідкісні музичні інструменти; різноманітні види зброї, що мають художню, історичну, етнографічну та наукову цінність; рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування); наукові цінності (зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології); художні цінності (оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва; складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам’яток і пам’яток монументального мистецтва;

рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції); а також документальні цінності (старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції; манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції).

Така умовна класифікація та визначення терміна культурні цінності відповідає сучасній міжнародній практиці та досвіді інших країн, зокрема, Франції, Великобританії, США, Італії та ін., що знайшло своє відображення в низці рекомендацій ЮНЕСКО та міжнародно-правових угод. Зокрема, в Паризькій Конвенції 1970 р. "Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності", ратифікованої Указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 лютого 1988 р. № 6696-XI, у ст. 1 дається перелік тих предметів релігійного чи світського характеру, котрі вважаються культурними цінностями. Цей перелік майже тотожний викладеному в ст.1 зазначеного Закону України [64, с.287], що свідчить про те, що він був прийнятий із врахуванням міжнародно-правових актів, які діють у цій сфері.

Слід докладніше зупинитись на такому об'єкті дії цього Закону, як документальні цінності.

Повсюдна охорона рукописів, архівних матеріалів, рідкісних друкованих видань, актів органів державної влади і державного управління, кіно-, фото- і фонодокументів має надзвичайну цінність для національних почуттів і духовних потреб українського народу. Втрата, наприклад, важливих документів, що формують історико-культурне середовище буття та існування нації може призвести до позбавлення життєво важливих елементів колективної пам'яті народу. Особливо слід зупинитись на охороні кінофотодокументів. Ще у 1974 та 1980 рр. ЮНЕСКО було прийнято рішення про вивчення питання про охорону "рухомих зображень", яке згодом знайшло своє втілення у Рекомендації про охорону та збереження рухомих зображень [див.72, с.222]. Мова йде про фіксацію таких зображень на їх носії зображення (незалежно від методу фіксації та характеру носія), зі звуковим супроводом чи без нього, що за відтворення справляють враження руху, і які призначаються для комунікації чи демонстра-

ції глядачам. Темою зображень можуть бути важливі історичні чи унікальні події, твори фольклору та ін. Безперечно, що на міжнародному рівні виникла потреба у збереженні таких та подібних ним записів як частини національної культурної спадщини. Проте, в умовах приватної власності та авторського права на фільми депонування їх в національному масштабі з метою збереження є доволі складним.

Цим же Законом України (ст.1) даються також вичерпні визначення дій, пов'язаних з культурними цінностями, (вивезення і ввезення культурних цінностей; тимчасове їх вивезення та ввезення, транзит територією України) і визначаються поняття їх повернення, незаконного вивезення і ввезення. Міжнародно-правовий аспект цих дій полягає у тому, що при цих визначеннях були взяті до уваги положення, і перед усім вже згадуваної Паризької Конвенції ЮНЕСКО 1970 р., а також Рекомендацій ЮНЕСКО 1964 р. "Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності" та ін. [див.71, с.71-74] та "Про міжнародний обмін культурними цінностями" 1976 р. [див.71 с.83-90].

Поряд з визначенням у ст.1 термінів та об'єкту дії Закону, у ст.3 вперше понадо визначення не тільки культурних цінностей взагалі, а власне культурних цінностей України. При цьому, віднесення до культурних цінностей України відбулось за принципом створення та формування таких цінностей на території України особами, незалежно від їх громадянства та часу створення (виявлення та віднайдення на території України); створених за межами України за умов легального їх ввезення в Україну; а також *вивезених* з України (незаконно тимчасово і не повернуто; евакуйовано для їх збереження і не повернуто назад). Законодавець закріпив також як культурні цінності України такі, які переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни як часткова компенсація за заподіяні окупантами збитки. Незважаючи на цілком зрозуміле бажання, (з огляду тієї шкоди, яка була заподіяна українському народу та його історико-культурній спадщині в період військових дій та окупації), якимось чином компенсувати ті втрати за рахунок переможеної

сторони, такі репарації суперечать міжнародно визнаним правилам ведення війни.

Так, вивезення таких історико-культурних цінностей відбувалось за неможливості реституції культурних цінностей, незаконно переміщених з території Української РСР під час Другої світової війни. Нехтування нацистською Німеччиною норм міжнародного права, що належать до правил ведення війни, у тому числі Гаазьких конвенцій, ратифікованих також нею, організоване пограбування майна та історико-культурної спадщини інших країн не могло не викликати відповідної реакції з боку країн-переможниць. Так, наприклад, у післявоєнні роки урядом Греції була поставлена вимога про заміну вивезених та втрачених предметів, місцезнаходження яких невідоме або відомо про їх знищення, на рівноцінні або подібні. Ця заява була проголошена у зв'язку з тим, що у багатьох випадках художні або археологічні об'єкти знищувались на підставі військових потреб, або якщо всупереч відповідного законодавства проводились археологічні розкопки без досвіду в цій справі, що призвело до суттєвих руйнацій. Тому грецький представник на Лондонській нараді заступників міністрів іноземних справ (29 січня 1947 р.) висунув наступну пропозицію: якщо німці знищили статую Аполлона, яка перебувала в одному з грецьких музеїв, то вона повинна бути замінена подібною статуєю, наприклад, з музею Мюнхена [100, с.111].

Оформлення правової бази повернення культурних цінностей в Україну і стимулювання цього процесу є одним з ключових положень Закону. Про зазначене, наприклад, свідчить положення про заохочення осіб, які сприяють поверненню культурних цінностей в Україну, згідно з яким (ст.7) за згодою особи, яка подарувала Україні культурні цінності, при їх демонстрації зазначається ім'я дарувальника. Окрім того, Законом передбачено такі шляхи повернення історико-культурних цінностей, як купівля-продаж, обмін (ст.ст.4-5).

При цьому законодавець чітко окреслив коло цінностей, які підлягають поверненню в Україну. Це такі цінності, які незаконно вивезені з території України, евакуйовані з території України і не повернуті назад, а також тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну. Застосований термін “з

території України” є цілком доречним з огляду на їх територіальне походження, оскільки в Законі йдеться також про ті цінності, які територіально походять з України незалежно від того, в складі якої держави вона тоді перебувала.

Цим Законом, поряд з об’єктом його дії, визначено і державний суб’єкт контролю за здійсненням його положень.

Таким суб’єктом є Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України при Міністерстві культури і мистецтв України (ст.8) як спеціально уповноважений державний орган. Оскільки питання переміщення культурних цінностей перебуває, в компетенції низки державних органів, Державна служба контролю виконує покладені на неї завдання у взаємодії з Головним архівним управлінням України, Державною митною службою України та правоохоронними органами.

Для запровадження механізму дії цього закону, Постановою №221 Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2000 р. утворено Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон як урядовий орган державного управління. Постановою №983 Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р. було затверджене Положення про цю службу. Відповідно до нього Державна служба зобов’язана:

- брати участь у реалізації державної політики у сфері вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей;

- вживати заходи що до захисту національних інтересів, пов’язаних з переміщенням культурних цінностей, запобігання втраті культурних надбань, заподіянню шкоди міжнародному престижу України;

- виконувати контрольні-наглядові функції щодо вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей;

- узагальнювати практику застосування законодавства про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, розробляти пропозиції щодо його вдосконалення і вносити їх на розгляд Міністра культури і мистецтв;

- разом з іншими державними органами запобігати незаконному переміщенню культурних цінностей і передачі права власності на них;

– вживати заходи що до повернення власникам їх незаконно вивезених (ввезених) культурних цінностей відповідно до законодавства України;

– розробляти та здійснювати заходи, спрямовані на забезпечення виконання міжнародних угод з питань запобігання незаконному переміщенню культурних цінностей, сприянню їх поверненню державам, яким вони належать;

– разом з відповідними організаціями України та інших держав розробляти та реалізовувати програми і плани скоординованих дій щодо виявлення, обліку та повернення в Україну культурних цінностей;

– виконувати відповідно до міжнародних договорів України дії, пов'язані з втраченими або переміщеними з її території під час Другої світової війни культурними цінностями;

– здійснювати науково-методичне та інформаційне забезпечення діяльності організацій, пов'язаних з вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей;

– забезпечувати проведення державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення (тимчасового вивезення), та при поверненні після тимчасового вивезення;

– розглядати клопотання власників культурних цінностей або уповноважених осіб про вивезення культурних цінностей;

– приймати рішення щодо можливого вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей;

– видавати свідоцтва на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей;

– проводити реєстрацію ввезених (тимчасово ввезених) культурних цінностей;

– складати переліки культурних цінностей, що вивозяться (тимчасово вивозяться), і встановлювати порядок тимчасового вивезення;

– інформувати громадськість в Україні та за її межами про факти втрати або крадіжки культурних цінностей;

– здійснювати необхідні заходи для повернення викрадених, незаконно вивезених та евакуйованих і неповернутих культурних цінностей, складати їх реєстри та каталоги;

– брати участь у роботі міжнародних організацій, конференцій, нарад з питань повернення культурних цінностей, запобігання їх незаконному переміщенню;

– готувати пропозиції про укладення міжнародних договорів України з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей і подавати їх Міністерству культури і мистецтв;

– налагоджувати контакти з українською діаспорою з метою пошуку культурних цінностей, створення умов для повернення їх в Україну;

– організовувати роботу, пов'язану з виявленням та обліком на території України культурних цінностей інших держав, сприяти вирішенню питань про їх повернення відповідно до Конституції та законодавства України;

– встановлювати разом з Держмитслужбою порядок реєстрації культурних цінностей, що тимчасово ввозяться в Україну;

– створювати бази даних на переміщені культурні цінності;

– готувати для засобів масової інформації матеріали щодо розшуку та повернення в Україну культурних цінностей;

– забезпечувати додержання порядку переміщення культурних цінностей через митний кордон України;

– виконувати інші функції, що впливають з покладених на неї завдань.

Для реалізації цих обов'язків Державній службі контролю надано право залучати спеціалістів органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій для розгляду питань її компетенції; також залучати вчених, фахівців, експертів для вивчення проблем вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей; здійснювати контроль і проводити перевірки з питань, що належать до її компетенції; одержувати в установленому порядку від органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій інформацію, необхідну для виконання покладених на неї завдань; скликати в установленому порядку наради фахівців з питань своєї компетенції; передавати в установленому порядку на розгляд правоохоронних органів матеріали про порушення законодавства щодо

переміщення культурних цінностей; видавати накази організаційно-розпорядчого характеру, в разі потреби, разом з іншими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [101].

Для координації роботи міністерств та інших центральних органів виконавчої влади щодо управління та здійснення контролю за вивезенням, ввезенням і поверненням культурних цінностей Законом передбачене створення Міжвідомчої ради з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей, положення про яку та склад затверджується Кабінетом Міністрів України (ст.9).

Варто докладніше зупинитись на тій компетенції Державної служби контролю, яка визначена у ст.10 Закону, а саме:

- забезпечення проведення державної експертизи культурних цінностей, заявлених до вивезення (тимчасового вивезення), та при поверненні після тимчасового вивезення;

- розгляд клопотань власників культурних цінностей або уповноважених ними осіб;

- прийняття рішень про можливість вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей;

- видача свідоцтв на право вивезення (тимчасового вивезення) культурних цінностей;

- здійснення реєстрації ввезених (тимчасово ввезених) культурних цінностей;

- складання переліків культурних цінностей, що вивозяться (тимчасово вивозяться), і встановлення режиму тимчасового вивезення;

- інформування громадськості в Україні та за її межами про факти втрати або крадіжки культурних цінностей;

- здійснення необхідних заходів для повернення викрадених, незаконно вивезених та евакуйованих і не повернутих культурних цінностей;

- розроблення та здійснення заходів, спрямованих на виконання міжнародних зобов'язань України з питань запобігання незаконним вивезенню, ввезенню та поверненню культурних цінностей.

Заявлені на вивезення та повернуті після тимчасового вивезення культурні цінності, відповідно до ст. 11 Закону, підля-

гають обов'язковій державній експертизі. Відповідно до цього, слід вважати проведення такої експертизи головним завданням Державної служби контролю. Проведення експертизи, необхідно для наступного:

- визначення вартості культурних цінностей;
- визначення їх цінності для вирішення питання про занесення до Державного реєстру національного культурного надбання;
- визначення стану культурних цінностей.

Встановлення вартості культурних цінностей, заявлених на тимчасове вивезення, наприклад, для експонування, в порядку культурного обміну та співробітництва та ін., необхідне, передусім, для оформлення страхового полісу, оскільки страхування предметів історико-культурної цінності є обов'язковим при укладанні таких угод. Ця умова наголошується в ст. 24 Закону, де зазначено необхідність оформлення відповідного документа про забезпечення усіх випадків страхового ризику.

Охорона пам'яток культурної спадщини потребує, перш за все, їх обліку. Його здійснення покладене на Державний реєстр національного культурного надбання, що є формою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, котрі мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину.

Відповідно до Положення про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженого КМ України 12 серпня 1992 р., включення до реєстру, як і виключення з нього здійснюється в порядку, встановленому Міністерством культури і мистецтв України, Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики України, Головним архівним управлінням України. Правила обліку, охорони, реставрації та використання об'єктів національного культурного надбання визначаються чинним законодавством про пам'ятки історії та культури, музейний, бібліотечний і архівний фонди України, а також інструкціями відповідних центральних органів виконавчої влади, що є обов'язковими для всіх закладів, підприємств, організацій та громадян, у чий власності перебувають ці об'єкти, та

які, зобов'язані забезпечити їх схоронність. Об'єкти національного культурного надбання, які є загальнодержавною власністю, не підлягають роздержавленню і приватизації.

Вивезення об'єктів, включених до Державного реєстру, за межі України забороняється. Винятком може бути лише їх тимчасове експонування за кордоном з дозволом у кожному окремому випадку.

Визначення стану культурних цінностей перед їх вивезенням та після повернення необхідне для з'ясування питання, чи не були пошкоджені вивезені об'єкти (тоді може настати страховий випадок), а також питання щодо необхідності проведення реставраційних чи інших робіт.

Після розгляду заявленого клопотання на вивезення культурних цінностей Державна служба приймає одне з рішень:

- дозволити вивезення;
- заборонити вивезення;
- при наявності підстав передати матеріали експертизи до

Державного реєстру національного культурного надбання.

Про прийняте рішення означена служба повинна в місячний термін від дня офіційного надходження клопотання письмово про це повідомляти власника чи уповноважену нею особу (ст.12). Державна служба при задоволенні заявленого клопотання здійснює відповідну реєстрацію та складає переліки культурних цінностей, що вивозяться. Єдиним документом, який є підставою для пропуску зазначених в ньому культурних цінностей за межі митної території України, є відповідне свідоцтво. У ньому зазначаються анкетні дані заявника, (якщо це юридична особа, то її назва); громадянство та паспортні дані громадянина України для виїзду за кордон або іншого документа, що посвідчує особу; перелічується кількість предметів та їх опис із зазначенням назви, техніки виконання, використаного матеріалу, розміру, дати виконання предметів, що вивозяться; їх перелік, страхова оцінка; куди вивозяться ці предмети, тимчасово чи назавжди; яка мета вивезення. Також зазначається висновок державної експертизи. У свідоцтві проставляється дата його видачі, а також термін дії. Форма свідоцтва визначена та затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 984 від 20 червня 2000 р. [102].

Законом визначено, що вивезенню з України не підлягають культурні цінності, які занесені до Державного реєстру національного культурного надбання, Національного архівного та Музейного фондів (ст.14).

Родинні цінності, які не перебувають на постійному зберіганні в державних музеях, установах, бібліотеках та інших державних сховищах культурних цінностей, як зазначено 16 Закону, вивозяться відповідно до законодавства України. У разі наявності підстав для включення їх до Державного реєстру, дозвіл на вивезення цих предметів не надається. При цьому, якщо володар цих цінностей виїжджає за межі митної території України на постійне проживання, йому, після проведення відповідної оцінки, може бути запропоновано або продати культурні цінності відповідним державним установам, або передати їх у дар. Придбання державною установою таких культурних цінностей можливе лише на підставі висновку державної експертизи, проведеної Міністерством культури і мистецтв України, Головним архівним управлінням України, Міжвідомчою радою з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей (ст.20). Заявлена власником ціна має бути підтверджена відповідним експертним висновком. При цьому законодавцем передбачена можливість відстрочки платежів на період до трьох місяців, яка передбачена для пошуку коштів на придбання культурної цінності.

У всіх випадках, вивезенню за межі України особистих нагород дозволено лише в разі переїзду громадян на постійне місце проживання до інших держав за умови наявності орденських книжок чи нагородних посвідчень. Це ж стосується нагород померлих батьків (ст.17).

При ввезенні на митну територію України культурних цінностей, вони підлягають відповідній реєстрації. Для цього митному органу також подається свідоцтво на право вивезення культурних цінностей з держави, звідки вони вивозяться (якщо це передбачено законодавством цієї держави). Такі умови передбачені для визначення законності ввезення цінностей та є підставою для їх подальшого вивезення з України (ст.21).

У статті 22 Закону зазначений єдиний випадок заборони ввезення в Україну культурних цінностей: коли вона оголошен-

ні у розшуку. В разі виявлення таких цінностей, вони вилучаються митними органами з метою подальшого повернення власнику.

Міжнародному праву відомий вид тимчасового вивезення історико-культурних цінностей для збереження під час ведення бойових дій чи окупації з їх подальшим безперечним поверненням у країну походження. Проте в означеному Законі такий вид вивезення культурних цінностей не передбачений. Але це не означає, що у випадку збройного конфлікту Україна не може скористатись таким правом, оскільки воно передбачено Гаазькою Конвенцією 1954 р., яка підписана та ратифікована також і Україною.

Розширення міжнародного культурного, наукового та іншого співробітництва України з іншими державами передбачає обмін культурними цінностями, проведення гастролей, виставок, експозицій. Тому означеним Законом передбачено відповідний порядок тимчасового вивезення та ввезення культурних цінностей.

Слід зазначити, що в музеях та інших відповідних закладах різних країн світу зберігається значна кількість предметів української культури, науки, історії, які мають велику історико-культурну цінність для народу України. Спільна історична пам'ять народу є однією з головних ознак існування будь-якої цивілізованої нації. Усвідомлення своєї причетності до більш чи менш віддаленого спільного минулого гуртує націю. Тому отримує поширення така форма ознайомлення з національно-культурним надбанням, як тимчасове ввезення культурних цінностей в Україну для їх експозиції та виставок. Це ж стосується і тимчасового вивезення з України таких предметів.

Порядок тимчасового вивезення та ввезення культурних цінностей визначений у розділі IV цього Закону. Так, законодавець дає перелік випадків, у яких може відбуватись тимчасове вивезення культурних цінностей: з метою проведення виставок, реставраційних та наукових робіт, а також у зв'язку з театральною, концертною та іншою артистичною діяльністю. У той же час, зазначений перелік є відкритим з огляду на постійне розширення міжнародного співробітництва України та запровадження нових його форм. Тому Законом передбачена можливість

тимчасового вивезення культурних цінностей у зв'язку з іншими підставами, якщо вони не суперечать законодавству України.

Вичерпний перелік випадків, на підставі яких може бути відмовлено у видачі свідоцтва на право тимчасового вивезення культурних цінностей і таким чином здійснена заборона їх вивезення, є вичерпним та викладений у ст.25 Закону.

Оскільки одним із завдань Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України є вжиття заходів до захисту національних інтересів, пов'язаних з переміщенням культурних цінностей та запобіганню втраті культурних надбань, то при відсутності гарантії щодо забезпечення надійного їх зберігання та своєчасного повернення, забороняється тимчасове вивезення цінностей. Така ж заборона існує щодо тимчасового вивезення культурних цінностей в держави, де ведуться збройні конфлікти, сталося стихійне лихо або існують інші обставини, що перешкоджають забезпеченню надійного зберігання і поверненню культурних цінностей. Отримання оперативної інформації щодо стихійного лиха, збройних конфліктів та іншу обстановку, яка існує в тій державі, куди тимчасово мають бути вивезені культурні цінності, здійснюється через дипломатичні представництва та інші компетентні державні органи і відомства. У зв'язку з цим виникає запитання: якої інтенсивності повинен бути збройний конфлікт та якої руйнівної сили стихійне лихо, щоб заборонити тимчасове вивезення в ці країни культурних цінностей? Наприклад, нещодавній землетрус в Туреччині чи арабо-ізраїльський конфлікт на Близькому Сході, терористичні напади в деяких країнах Європи – чи є це перешкодою для тимчасового вивезення у такі країни культурних цінностей? Однозначної відповіді на це питання немає, у кожному конкретному випадку оцінювати оперативну ситуацію в цій країні повинні відповідні фахівці, а остаточне рішення приймає Державна служба, яка виходить з принципу забезпечення надійності зберігання культурних цінностей, що вивозяться, та їх своєчасного і безперешкодного повернення.

При проведенні експертизи заявлених на тимчасове вивезення культурних цінностей фахівці Державної служби оцінюють також їх стан для визначення питання, чи не перешкодить їх цілісності та фізичному стану переміщення і зміна умов збері-

гання. У разі отримання ствердної відповіді на таке запитання, свідоцтво на право тимчасового їх вивезення не видається та взагалі забороняється вивезення таких цінностей. Не видається таке свідоцтво і на вивезення цінностей при існуванні предмета спору щодо права власності на них, а також якщо вони перебувають у розшуку.

Як вже зазначалось, умовою отримання дозволу на тимчасове вивезення культурних цінностей є обов'язковість їх оцінки та страхування. У разі розбіжностей між страховою та реальною вартістю, свідоцтво на тимчасове їх вивезення також не видається. Очевидно, тут йдеться лише про затримку видачі відповідного свідоцтва до усунення розбіжностей.

Недотримання вимог щодо порядку тимчасового вивезення культурних цінностей також може бути підставою заборони їх вивезення. Наприклад, якщо заявник не надасть нотаріально завіреної копії угоди з приймальною стороною про мету, гарантії надійного зберігання та повернення культурних цінностей в обумовлений угодою термін; документ про страхування культурних цінностей із забезпеченням усіх випадків страхового ризику та документ, який підтверджує право власності на культурні цінності. У таких випадках може бути прийняте рішення про відтермінування видачі свідоцтва для переоформлення відповідних документів чи їх отримання.

Щодо порядку тимчасового ввезення в Україну культурних цінностей, то законодавець лише зазначає необхідність реєстрації таких цінностей при їх прибутті на митну територію України.

Розділ V Закону визначає питання права власності на культурні цінності. Положення про придбання у власність, торгівлю та продаж культурних цінностей відповідають загальним принципам цивільного права. У той же час Законом передбачені застереження щодо запобігання придбанню незаконно вивезених з інших держав, викрадених або недобросовісно набутих культурних цінностей.

Так, перед набуттям права власності на культурні цінності набувач, незалежно від того, чи є він юридичною чи фізичною особою, повинен вживати відповідних заходів для отримання інформації про законне походження цих культурних цінностей.

Відповідно до цього, особи, які ведуть торгівельну діяльність культурними цінностями, повинні вести реєстр про їхнє походження із зазначенням її опису, анкетних даних постачальника та вартості об'єкта. Для запобігання незаконному обігові культурних цінностей, які підпадають під дію Закону, що аналізується, усі договори щодо них повинні укладатись у письмовій формі (ст.33).

Законодавцем також передбачений порядок використання вилучених митними органами чи конфіскованих за рішенням суду культурних цінностей (ст.28). Їх подальшу долю визначають Міністерство культури і мистецтв України та Головне архівне управління України, яким передаються такі культурні цінності безоплатно. Після проведення цими відомствами відповідних експертиз та отримання інформації з метою права власності на них, культурні цінності або передаються законному власнику (окрім конфіскованих за вироком суду у кримінальних справах), або, якщо такий не встановлений, Міжвідомчій раді з питань вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей. У свою чергу, Міжвідомча рада вирішує питання про їх безоплатну передачу на постійне зберігання із зачисленням до музейного, бібліотечного чи архівного фондів. Якщо культурна цінність має культове значення, вона може передаватись до відповідних релігійних організацій.

Законом також передбачене міжнародне співробітництво України з іншими державами з питань запобігання незаконним вивезенню, ввезенню культурних цінностей, а також у поверненні їх законним власникам.

Порушення порядку вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей карається відповідно до законодавства України. Насамперед, йдеться про випадки незаконного переміщення культурних цінностей через кордони України.

Так, відповідно до ст.201 Кримінального кодексу України, яка передбачає кримінальну відповідальність за контрабанду, історичні та культурні цінності вважаються як об'єктом цього злочину [див.95].

Отже, проаналізувавши Закон України “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей” від 21 вересня 1999 р., слід дійти наступних висновків.

Зазначений Закон ґрунтується на Конституції України, Основах законодавства України про культуру та укладених і відповідним чином ратифікованих Україною міжнародних договорах. Україна прагне розвивати міжнародне співробітництво, здійснювати культурний обмін, а також повернути незаконно вивезені з її території історико-культурні цінності. Прийняття цього Закону сприяє зміцненню правової бази охорони культурних цінностей, запобіганню їх незаконному вивезенню та ввезенню. Цьому сприяє також створення єдиного центрального органу – Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України, на який покладено обов'язок проводити оцінку заявлених на вивезення культурних цінностей щодо дачі дозволу на їх вивезення чи заборони, обліковувати вивезені та ввезені в Україну історико-культурні цінності та вести іншу відповідну роботу.

У той же час, у зазначеному Законі, на погляд автора, вбачаються певні недоліки, які доцільно усунути. Так, Законом прямо не передбачений такий вид вивезення за межі України культурних цінностей, як вивезення для їх збереження з подальшим обов'язковим поверненням у випадку воєнних дій, збройних конфліктів чи окупації. Окрім того, не заперечуючи з морального боку прийняте після Другої світової війни рішення про переміщення з Німеччини в Україну культурних цінностей, які не походять з України, в як ті часткової компенсації за нанесення непоправної шкоди, заподіяної її історико-культурному середовищу, і включення цим Законом таких цінностей до загального переліку культурних цінностей України, слід зазначити, що міжнародному праву не відомий такий термін, як "право переможця". І вилучення з окупованої території історико-культурних цінностей під будь-яким приводом є незаконним. Досить актуальним залишається питання повернення культурних цінностей, що історично належать Україні, з Росії та відповідне правове врегулювання такого повернення. Існують політичні мотиви щодо повернення культурних цінностей країні-законному власнику. Як не дивно, але сьогодні в цивілізованому світі страх створення прецеденту повернення культурних цінностей настільки великий, що країни, в тому числі Росія, бояться поступитися навіть в цілком прийнятних ситуаціях. Реституцій-

ні колізії між українською та російською сторонами слід вирішувати не шляхом встановлення законотворчої “залізної завіси”, а на конструктивній підставі погоджувальної процедури. Під час переговорів слід домовитися про двосторонні наукові експертизи, які дадуть можливість ідентифікувати експонати, визначити їх законну приналежність, а також умови їх повернення або розглянути відповідні заперечення юридичного характеру.

Україна нині перебуває у процесі реорганізації законодавства стосовно кращого захисту її культурної спадщини, у відповідності з новими національними та міжнародними пропозиціями. У випадку реституції предметів культурної спадщини Україна проводить позитивну політику, якщо претензії є доцільними. Проте в цьому відношенні наша держава є скоріше жертвою, аніж утримувачем об’єктів культури.

Слід зазначити несформованість загальної концепції національних інтересів України для реалізації у зовнішній діяльності (в т.ч. договірно-правовій) щодо культурних цінностей, а у внутрішній діяльності – відсутність відповідних державних програм охорони пам’яток культури.

Проблемою також залишається незадовільний стан із поширенням та популяризацією Конвенцій ЮНЕСКО в Україні, це є по суті показником ставлення держави як до виконання міжнародних зобов’язань, так і до виконання власних законів.

Слід зазначити, що з прийняттям розглядуваного Закону в Україні продовжено процес законодавчого регулювання питання захисту історико-культурних цінностей, встановлені правила поводження із ввезеними в Україну та тимчасово вивезеними з неї предметів історії та культури.

2. Міжнародно-правове співробітництво України з європейськими державами у сфері реституції і повернення державних культурних цінностей

З відродженням Української держави розпочався новий етап в історії розвитку українського народу. Слід зазначити, що особливо трагічно склалася доля національних реліквій, історичних і культурних цінностей, значна частина яких через тривалу відсутність української державності та інших обставин була втрачена чи опинилася за межами України. Це стосується клейнодів українського козацтва, унікальних археологічних скарбів, предметів релігії – ікон та іконостасів з українських церков, полотен всесвітньо-відомих художників, особистих речей визначних історичних діячів, архівних документів, рукописів та стародруків та інших культурних цінностей. Значна кількість предметів духовного багатства виявилась розпорошеною по інших країнах та недоступними для України, виведеним з наукового та культурного обігу Української держави.

Розбудова державності та духовне відродження, зростаючий рівень історичної та національної самосвідомості народу України конче потребують з'ясування масштабів збитків в історико-культурній сфері та складання реєстру пам'яток культури та творів мистецтва, історичних, релігійних та культурних реліквій, котрі опинилися на територіях інших держав.

Головне завдання обліку вивезених з України культурних цінностей полягає у вивченні можливостей їх повернення в Україну. Для цього повинен бути досліджений історичний досвід, набутий зарубіжними країнами, укладання відповідних угод та договорів.

Безперечно, при встановленні місцезнаходження вивезених культурних цінностей відразу не настає обов'язок країни-набувача на їх повернення. Це тривалий і складний шлях, проте цим питанням належить займатися, неухильно дотримуючись міжнародних угод та конвенцій, резолюцій Генеральної Асамблеї ООН. Йдеться про повернення передусім національних реліквій та незаконно вивезених з України історичних та культурних цінностей, оскільки їх відсутність в Україні позбавляє українсь-

кий народ життєво-важливих елементів своєї колективної пам'яті.

Політична воля керівництва України з питання реституції культурних цінностей полягає в тому, що процес повернення історичних та культурних цінностей в Україну не повинен бути одностороннім. Як заявив перший Президент України Л.М.Кравчук: "З конструктивних позицій розглядатимуться звернення до України інших держав з питань повернення національно-культурних цінностей та обміну пам'ятками культури, в тому числі й тих, які були вивезені за часів СРСР з інших країн як воєнні трофеї і таємно зберігалися у спеціальних сховищах. Ми готові до укладення відповідних двосторонніх угод з усіма державами. При цьому Українська Сторона забезпечить вільний доступ представникам їхніх компетентних установ до фондів усіх українських музеїв, архівів і бібліотек, сподіваючись на відповідний вияв взаєморозуміння" [103].

Для найбільш повного і всебічного висвітлення питання міжнародного співробітництва України з європейськими державами у сфері реституції і повернення державних культурних цінностей, необхідно дослідити питання історичного розвитку цієї проблеми, а також основних засад, на яких ґрунтується повернення культурних цінностей, у міждержавних стосунках. Головним чинником міждержавних договорів з цього питання є визначення міжнародних засад охорони культурних цінностей, тобто того юридичного фундаменту, на якому ґрунтуються як міжнародні зобов'язання щодо охорони пам'яток культури, так і їх повернення.

Як відомо, пам'ятки історії і культури є надбанням народу, тому охорона та їх використання є важливим завданням держави та її органів, громадських організацій, усіх громадян. Отже, культурна спадщина кожного народу є невід'ємною частиною світової культури людства. У наш час, коли пам'яткам культури загрожує різного характеру небезпека, постає необхідність міжнародної охорони культурних цінностей. Сам термін "міжнародна охорона культурних цінностей" передбачає існування та дію сукупності міжнародно-правових норм, якими регулюється співробітництво держав у справі збереження та використання цих цінностей; міжнародних заходів, які покликані

уберегти пам'ятники від руйнування, загибелі і пограбувань як у воєнний, так і в мирний час; створення сприятливих умов для обміну культурними цінностями різних народів [див.70].

Міжнародна правова охорона культурних цінностей будується на основі загально визнаних міжнародних принципів і норм як на універсальному (акти ООН та ЮНЕСКО), так і на регіональному рівнях (конвенції Ради Європи, багатосторонні угоди країн СНД тощо). Важливу роль у цій сфері відіграють також двосторонні договори держав та їхні національні законодавства. Саме через систему міжнародних норм і принципів та національних законодавств держав здійснюється реалізація культурних прав людини, закріплених Хартією прав людини (Ст. 22, 27 Загальної Декларації прав людини 1948 р., Ст. 15 Пакту про економічні, соціальні та культурні права) й спрямованих на збереження для нинішнього та майбутнього поколінь культурної спадщини людства.

Під егідою ЮНЕСКО в сфері охорони культурних цінностей укладено чотири універсальні акти (Конвенція та Протокол "Про охорону культурних цінностей у випадку збройних конфліктів" 1954 р., Конвенції "Про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передаванню права власності на культурні цінності" 1970 р., "Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини" 1972 р.).

Проте пам'ятники гинуть не тільки під час збройних конфліктів, але й внаслідок викрадень, відсутності засобів на їх збереження і реставрацію, а також відсутності зацікавленості у їх збереженні. Крадіжки та збут творів мистецтва займають одне з чільних місць за прибутковістю в злочинному світі. Безперервно зростає кількість випадків незаконного вивозу археологічних знахідок та інших предметів древньої культури. У низці випадків охорона культурних цінностей виходить за межі матеріальних та технічних можливостей країни, де вони перебувають. Тоді потрібна міжнародна охорона, тобто спільні дії держав щодо рятування, відновлення або реставрації пам'яток історії і культури. Так, за даними ООН, транснаціональна злочинність поділяється на 17 груп. Одна з цих груп спеціалізується на викраденні історичних і культурних цінностей, їх контрабанді. Інтерполом тільки у Західній Європі відслідковується понад 40

організованих злочинних угруповань з числа колишніх громадян СРСР, що спеціалізуються на цьому протиправному бізнесі. За свідченням науковців-археологів, які відвідали США та інші розвинені країни світу, куди переважно потрапляють викрадені цінності, масштабність торгівлі історичними цінностями з України, в тому числі здобутими незаконним способом т. зв. "чорної археології", вражаюча. Це пояснюється тим, що ринок антикваріату в Україні перенасичений, а купівельна спроможність її громадян незначна. Водночас все більше поширюється "чорна археологія", яка стала чи не найприбутковим бізнесом через незахищеність земель історико-культурного призначення. Прикладів можна назвати безліч. У районі Керчі, під горою Мітридат, існує цілий підземний лабіринт, де тривалий час шукають скульптуру коня царя Мітридата, зробленої зі золота. Грабіжники часто не тільки не приховують від археологів, але й демонструють нові знахідки. В 1997 році під час розкопок Аккембетською археологічною експедицією кургану в с.Прибережне Білгород-Дністровського району Одеської області місцеві "підприємці" пропонували археологам купити античні монети, амфори, посуд. У 2000 р. такі "копалі" знайшли мармурову квадратну печатку зі зображенням голови скіфа та декілька уламків мармурової плити з грецькими буквами, які продали одеським колекціонерам. Тільки за 2000 рік митниця одного лише пропускного пункту на станції Чоп передала Національному музею історії України 1500 предметів, які представляють історичну та культурну цінність. Вартість конфіскованого за оцінками експертів становить до 2 млн. доларів. В 2001 році 26 предметів, представлених на торгах аукціону "Аріадна Гелері"(Нью-Йорк), були з Криму.

Успішній діяльності "чорних археологів" сприяють такі чинники, як зубожіле становище обласних та районних управлінь культури, державних музеїв, котрі не спроможні проводити наукові експедиції та закупувати експонати.

Співробітництво в галузі охорони культурних цінностей – це частина міжнародного культурного спілкування, яку веде Українська держава з часу відновлення її суверенітету, та намагається розвивати.

Певною мірою міжнародне право охорони культурних цінностей ще перебуває у стадії формування, що характеризує його як складну й навіть суперечливу сферу. Суть полягає в тому, що інтереси держав щодо переміщення культурних цінностей, щодо меж державного суверенітету стосовно культурної спадщини тощо далеко не співпадають. Подоланню цих неузгодженостей між державами сприяють саме конвенційні норми ЮНЕСКО, що певною мірою враховують ті або інші інтереси держав.

Україна активно підтримує усі акції, які вживаються по лінії ООН, ЮНЕСКО, інших міжнародних організації на захист пам'яток культури та витворів мистецтва та бере участь у них. Конституція України визначає, що саме держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, які становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які перебувають за її межами, а культурна спадщина України охороняється Законом [див.53].

Після Другої світової війни в справі культурної спадщини на міжнародному рівні виникло ряд нових подій та тенденцій. Вирок Нюрнберзького військового трибуналу, підтверджений резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, визнав злочини проти культурної спадщини злочинами проти людства, підтвердивши відповідальне ставлення цивілізованого світу до збереження культурної спадщини. ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), утворена невдовзі після війни, почала проводити активну діяльність щодо узгодження, координації та регулювання міжнародного співробітництва на всесвітньому рівні, зокрема, і в галузі охорони культурних цінностей. Так, у 1954 р. було прийнято Конвенцію ЮНЕСКО про охорону культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Крім того, ЮНЕСКО були прийняті дві Конвенції ("Про запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та переданню права власності на культурні цінності" 1970 р. і "Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини" 1972 р.) і ряд рекомендацій, спрямованих на регулювання сфери охорони культурної спадщини. Рада Європи прийняла чотири конвенції, що безпосередньо стосуються охорони археологічної (№66 у 1969 р., № 143 у 1992 р.) архітектур-

ної спадщини (№ 121 у 1985 р.), боротьби із злочинними посяганнями на культурні цінності (№ 119 у 1985 р.) [104].

У рамках Організації Американських Держав у 1976 р. ухвалено Конвенцію про охорону археологічної, історичної та мистецької спадщини американських націй (Сан-Сальвадорська конвенція). У 1995 р. в Римі було підписано Міжнародну Конвенцію про викрадені або незаконно експортовані предмети культури, проект якої впродовж ряду років розроблявся Міжнародним інститутом з питань уніфікації приватного права (ЮНІДРУА) [105].

Конвенційний базис універсального регулювання в сфері, що розглядається, складають, передусім, зазначені вище Конвенції ЮНЕСКО 1954, 1970, 1972 рр., Конвенція ЮНІДРУА 1995 р. тощо. Практичне значення мають й інші акти ЮНЕСКО (резолюції, рекомендації, декларації). Ряд Резолюцій Генеральної Асамблеї ООН, які визнаються деякими правознавцями джерелом обов'язкових норм міжнародного права, присвячені проблемами повернення культурних цінностей державам-жертвам колоніалізму, розвитку міждержавного співробітництва та поширенню інформації щодо пам'яток [106, с.86].

Відповідно до Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності від 19 листопада 1964 р., культурними цінностями вважається рухоме й нерухоме майно, яке має велике значення для культурного надбання країни, тобто твори мистецтва і архітектури, рукописи, книги та інші предмети, що становлять інтерес з погляду мистецтва, історії чи археології, етнології, документи, типові зразки флори і фауни, наукові колекції та важливі колекції книг і архівних документів, у т.ч. музичні архіви [див.72, с.158]. Деяко інакше сказано в Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо збереження культурних цінностей, яким загрожує небезпека внаслідок проведення громадських чи приватних робіт від 19 листопада 1968 р. Тут культурні цінності визначаються як:

а) *нерухомі об'єкти* – місцевості археологічного, історичного чи наукового значення, будівлі та інші споруди, які становлять історичну, наукову, мистецьку чи архітектурну цінність, релігійні ансамблі, історичні квартали в містах або сільських

населених пунктах і етнологічні споруди попередніх культур, які й досі перебувають у доброму стані (це також стосується їх руїн, археологічних чи історичних залишків та їхньої безпосереднього оточення);

б) *рухомі цінності*, що мають культурне значення, у т.ч. цінності в нерухомих об'єктах чи вилучені з них, а також рухомі цінності, приховані в землі, які можуть бути виявлені в місцях, що мають археологічне чи історичне значення, або в інших місцях [див.72, с.164].

Цей термін охоплює не лише виявлені і зареєстровані архітектурні, археологічні та історичні місцевості і споруди, а й незареєстровані залишки минулого, а також сучасні місцевості й споруди, що мають культурне значення.

Найширше поняття культурних цінностей міститься в Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту 1954 р., де поряд з нерухомими об'єктами і рухомими предметами охоплюються також центри зосередження культурних цінностей [див.63, с.269]. Конвенція ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 1970 р. до культурних цінностей відносить цінності релігійного і світського характеру, котрі розглядаються державою як такі, що мають значення для археології, історії, літератури, мистецтва і науки. Наведений у Конвенції предметний перелік культурних цінностей згруповано в 11 категорій:

1) рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та предмети, що становлять інтерес для палеонтології;

2) цінності, що стосуються історії, включаючи історію науки і техніки, історію воєн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів та з великими національними подіями;

3) археологічні знахідки (зокрема звичайні і таємні) та археологічні відкриття;

4) частини розчленованих художніх та історичних пам'яток, археологічних місць;

5) старовинні предмети більш ніж 100-літньої давності, зокрема написи, чеканні монети й печатки;

6) етнографічні матеріали;

7) художні цінності, такі як: полотна, картини й малюнки цілком ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (за винятком креслень і промислових виробів, прикрашених від руки); оригінальні вироби скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів; оригінальні гравюри, естампи й літографії; оригінальні художні добірки й монтажі з будь-яких матеріалів;

8) рідкісні рукописи та інкунабули, старовинні книги, документи і видання, що становлять особливий інтерес (історичний, художній, науковий, літературний тощо), – окремо і в колекціях;

9) поштові марки, податкові та аналогічні їм марки – окремо і в колекціях;

10) архіви, в т.ч. фото-, фоно- і кіноархіви;

11) меблі більш ніж 100-літньої давності та старовинні музичні інструменти [72, с.119].

В українському законодавстві визначення культурних цінностей подано в "Основах законодавства України про культуру", Законі України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей"[109]. До культурних цінностей належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення.

Унікальні цінності матеріальної і духовної культури, а також культурні цінності, що мають виняткове історичне значення для формування національної самосвідомості українського народу, занесені до Державного реєстру національного культурного надбання, положення про який затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 [див.63, с.106].

Означений Реєстр, запроваджений Основами законодавства України про культуру є формою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину.

Відповідно до Положення про Державний реєстр національного культурного надбання до державного реєстру включаються: пам'ятники історії (будинки, споруди, пам'ятні місця та ін.); пам'ятники археології (городища, кургани та ін.); пам'ятки

містобудування і архітектури (унікальні ансамблі і комплекси та ін.); пам'ятки мистецтва (визначні твори монументального і образотворчого, ужиткового мистецтва); документальні пам'ятки (унікальні акти державності, важливі архівні матеріали) та ін. До державного реєстру можуть бути включені й інші об'єкти, що становлять виняткову історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність [див.63, с.107].

Включення об'єктів національного культурного надбання до Державного реєстру, як і їх виключення з нього, здійснюється в порядку, встановленому Міністерством культури і мистецтв України, Державним комітетом будівництва, архітектури та житлової політики України, Головним архівним управлінням України. Правила обліку, охорони, реставрації та використання об'єктів національного культурного надбання визначаються чинним законодавством про пам'ятки історії та культури, музейний, бібліотечний і архівний фонди України, а також інструкціями відповідних центральних органів виконавчої влади, які обов'язкові для всіх закладів, підприємств, організацій та громадян, у чийй власності ці об'єкти перебувають. Міністерства, інші центральні органи державної виконавчої влади, об'єднання громадян, у віданні чи власності яких перебувають об'єкти національного культурного надбання, зобов'язані забезпечити їх схоронність. Об'єкти національного культурного надбання, які є загальнодержавною власністю, не підлягають роздержавленню і приватизації. Вивезення об'єктів, включених до Державного реєстру національного культурного надбання, за межі України забороняється. Винятком може бути лише їх тимчасове експонування за кордоном з дозволу в кожному конкретному випадку відповідного органу.

Ознайомившись з основними положеннями питання визначення культурної спадщини та пам'яток культури, їх захисту і збереження, слід зазначити, що усі законодавчі заходи з цього питання спрямовані власне на турботу про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей. Для цього в Україні розроблене і прийняте відповідне законодавство. Частиною цього законодавства є міжнародні договори, угоди і конвенції, які ратифіковані Україною.

Відповідно до Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Вважаючи, що культурні цінності є основними елементами цивілізації і культури народів, а ознайомлення з ними сприяє розумінню і повазі між народами, відбувається взаємний обмін культурними цінностями.

Проте, питання міжнародного співробітництва, спрямованого на заборону та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та поверненню незаконно вивезених культурних цінностей, з кожним роком набуває все більшої актуальності. У зв'язку з цим виникають три групи проблем:

1. Повернення вивезених у роки Другої світової війни культурних цінностей;
2. Повернення національних культурних цінностей, які походять з України та в період тоталітарного імперського правління були вивезені з неї в метрополію;
3. Повернення незаконно вивезених культурних цінностей, які були об'єктом викрадення шляхом скоєння злочинних дій.

Вагомою подією стало прийняття 4 листопада 1966 р. Генеральною конференцією ЮНЕСКО Декларації принципів міжнародного культурного співробітництва, яка заклала підвалини в галузі регламентації культурних прав народів та звернулася до всіх урядів, властей, організацій і установ, які відповідальні за культурну діяльність, постійно керуватися її принципами [108, с.37]. Зокрема, ст.1. Декларації проголошує: “Кожній культурі властиві надбання і цінності, які належить поважати і зберігати”(п.1.); “розвиток власної культури є правом і обов'язком кожного народу”(п.2.); “в їх великій різноманітності і взаємному впливі всі культури є частиною загальної спадщини людства” (п.3).

Україна виходить з того, що світова культура в цілому, як і кожна з національних культур, не може успішно розвиватись без постійного обміну культурними цінностями. У Заключному акті Народи з безпеки і співробітництва в Європі міститься спеціальна рекомендація – вивчити подальші заходи, що полегшують обмін культурними цінностями [109]. У зв'язку з цим слід

відзначити, що в прийнятому в Україні Законі "Про вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей" від 21.09.1999 р. передбачено, що українська держава гарантує охорону усіх зарубіжних цінностей культури і мистецтва, які ввозяться в Україну з метою культурного обміну [107].

Безперечно, культурне співробітництво між країнами може здійснюватися тільки при умові дотримання норм міжнародного права. Передусім, слід наголосити, що Україна підтвердила свої зобов'язання за міжнародними договорами, які були укладені УРСР до проголошення нею своєї незалежності, та є правонаступником прав і свобод за міжнародними договорами СРСР. Відповідно до Закону України "Про дію міжнародних договорів на території України" від 10 грудня 1991 р. "...укладені та належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства". В прийнятому 12 грудня 1993 р. Законі України "Про міжнародні договори України" у ст.2 п. "е" зазначено, що ратифікації підлягають міжнародні договори про історичне та культурне надбання народу України, та визначена прерогатива ратифікованих Україною міжнародних договорів перед національним законодавством: "Якщо міжнародним договором України, укладення якого відбулось у формі закону, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені законодавством України, то застосовуються правила міжнародного договору України". Ці три Закони становлять правову базу укладання та ратифікації Україною міжнародно-правових угод, насамперед, про культурне співробітництво та з питань повернення і реституції історико-культурних цінностей.

Основний акцент такого співробітництва з історично зумовлених причин зосереджено на векторах Україна – Росія, Україна – Німеччина, Україна – Польща, частково Україна – США, Україна – Угорщина. Підґрунтям договірно-правового процесу тут можна вважати норму Ст.15 Конвенції 1970 р.: "Ця Конвенція ніяким чином не перешкоджає державам-учасницям укладати між собою спеціальні угоди або продовжувати застосовувати вже укладені угоди про повернення культурних цінностей, вивезених з яких-небудь причин з території, звідки вони

походять, до набрання чинності цією Конвенцією для заінтересованих держав”. Дійсно, абсолютно переважна частина культурних цінностей України була вивезена до набрання чинності Конвенцією 1970 р., й тому проблема їх повернення є поза сферою безпосередньої дії зобов’язувальних норм цієї Конвенції.

Слід зазначити, що з боку Польщі й Німеччини існують претензії щодо культурних цінностей, які перебувають на території України. Тому в нормах відповідних договорів вказуються обов’язки зобов’язання щодо пошуку і повернення культурних цінностей. Так, згідно із Договором між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (п.4 Ст.13), “сторони у відповідності із загальними нормами міжнародного права, двосторонніми угодами та іншими міжнародними стандартами вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або іншим нелегальним шляхом опинилися на території другої сторони”[110].

Україна в двосторонньому договірному процесі вдається до різних способів пошуку конструктивних позицій. Так, на підставі спільної Декларації про основи відносин між Україною і Німеччиною від 9 червня 1993 р., а також Угоди між урядами України і ФРН від 15 лютого 1993 р. відбулися переговори з питань реституції культурних цінностей, переміщених у роки Другої світової війни. Було, зокрема, вирішено створити двосторонню комісію та укласти відповідну угоду [111].

Між Урядами України та Угорської Республіки 4 квітня 1995 р., було укладено угоду, про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни. Згідно ст.7 цієї угоди Сторони зобов’язуються вживати всіх необхідних й можливих заходів для запобігання протизаконного вивезення культурних цінностей, а також для виявлення й повернення незаконно вивезених культурних цінностей згідно з духом Гельсінських документів й Конвенцій ЮНЕСКО [112].

У стосунках з Росією українська сторона не виявляла принциповості в справі повернення культурних цінностей.

Досліджуючи питання міжнародного співробітництва України з європейськими державами у сфері реституції і повер-

нення державних культурних цінностей, необхідно розглянути різні аспекти міжнародної охорони культурних цінностей, проаналізувати міжнародні угоди та інші акти міжнародного характеру.

Так, Міжурядова конференція з різних аспектів політики в галузі культури (Венеція, 1970р.) рекомендувала ґрунтувати міжнародне культурне співробітництво на фундаментальних принципах міжнародного права, тобто поваги національного суверенітету і незалежності, рівності прав, невтручання у внутрішні справи та взаємній вигоді [див.100, с.9].

Загальна Декларація прав народів від 4 липня 1976 р. проголосила, що “всі народи мають право на свої художні, історичні та культурні багатства”(ст.14) [113, с.144].

Кардинальні зміни, які відбулися у світі, не обминули й культурну сферу у міжнародних відносинах, що знайшли своє відображення у Декларації Мехіко щодо політики в галузі культури, яка була прийнята Всесвітньою конференцією 26 липня – 6 серпня 1982 р. В ній, зокрема, підкреслювалося, що “міжнародне співтовариство вважає своїм обов’язком зберігати і захищати культурну спадщину кожного народу” [114, с.75].

Реституція культурних цінностей посідає особливе місце в системі міжнародної і національної охорони культурної спадщини. Важлива реституційна норма зафіксована в ст.54 Конституції України, в якій встановлено, що “Держава ... вживає заходів до повернення в Україну культурних цінностей народу, що знаходяться за її межами”[див.53].

На думку провідного українського фахівця в галузі законодавства щодо охорони і використання культурної спадщини В.Акуленка, до таких проблем, як повернення культурних цінностей, пов’язаних з розпадом СРСР та утворенням на його території нових держав, найбільш підходить термін “репатріація”, в значенні повернення на “батьківщину” (patria), тобто на батьківщину в розумінні держави, а не “реституція”. Таке усвідомлення поняття, на думку В.Акуленка, означало б, що дана проблема потребує врегулювання міжнародним правом в дещо іншому аспекті. При розпаді СРСР як багатонаціональної держави незалежність здобули держави, які колись існували, але втратили суверенітет. Тобто існує необхідність врегулювання питань

успадкування культурного надбання [115, с.630]. Як зазначає В.Акуленко, за таких обставин, природно, що вони мали б бути складовою частиною загальної програми правонаступництва для всіх держав СНД. Оскільки така проблема остаточно не розв'язана, вона залишається актуальною і до неї повертаються не тільки в наукових працях, а й у міждержавних відносинах.

Питання про повернення культурних цінностей, незаконно вилучених і вивезених однією державою з окупованої нею території іншої, набуло особливого значення під час Другої світової війни та у повоєнний період. Це було викликане тим, що німецько-фашистські війська здійснювали організоване пограбування художніх творів, предметів культури і історії. Суттєво були пограбовані культурні надбання на території колишньої Української РСР. Як було доведено на засіданні Нюрнберзького трибуналу, пограбування культурних цінностей не було результатом стихійних дій солдат і офіцерів, а було систематичним і організованим пограбуванням на рівні державних органів влади Німеччини.

Вивезення нацистами культурних цінностей здійснювалося низкою різних, навіть конкуруючих відомств. Значна кількість документальних свідчень нацистських дій, як вже зазначалося, були оголошені на Нюрнберзькому процесі, матеріали якого були опубліковані на Заході та в скороченому вигляді в СРСР [116].

На початку війни діяла група Кюнсберга, спеціальний батальйон СС, безпосередньо підпорядкований Ріббентропу та Міністерству закордонних справ, під командою штурмбанфюрера СС барона Еберхарда фон Кюнсберга. Його загони рухалися разом з військами передньої лінії фронту і були призначені для виявлення, відбору і вилучення з палаців та музеїв архівних і бібліотечних цінностей, що призначалися для відправки до Німеччини [117, с.7].

На території Західної України, яка входила до складу генерал-губернаторства, діяв особливий штаб під керівництвом штандартенфюрера СС Мюльмана [100]. 1 березня 1942 р. Гітлер особливим указом призначив відповідальним за вивезення награбованих в окупованих країнах культурних і мистецьких цінностей рейхслайтера Розенберга, імперського міністра у

справах окупованих східних областей, у склад яких входила більша частина Української РСР. Він відповідав за пошукові та евакуаційні операції, пов'язані з архівами, бібліотеками й музеями на окупованих територіях [118, с.132]. Мюльман, будучи мистецтвознавцем, знайшов у Львівській картинній галереї 31 малюнок Дюрера. Колекція була вилучена і вивезена в Німеччину, тепер вона розпорошена по музеях Нью-Йорка, Чикаго, Лондона.

Головною фігурою нацистської політики в Україні у питаннях культурних цінностей був німецький архівіст доктор Георг Вінтер. Восени 1941 р., після служби при окупаційних військах у Франції, його було призначено в Україну. З кінця 1942 р. Вінтер очолив Крайове управління архівами, бібліотеками і музеями. Підпорядковуючись Еріху Коху та Архівному управлінню Рейху, Вінтер водночас був представником штабу Розенберга [118, с.134].

Нищення історико-художніх цінностей супроводжувалось їх планомірним пограбуванням. Ось лише кілька документальних свідчень з доповідних записок німецько-фашистських загартників про пограбування культурних цінностей в Україні.

Так, 8 липня 1942 р. до Німеччини було відправлено з музею Житомира колекцію картин (2000 полотен), 11 жовтня 1943 р. з музеїв Харкова – близько 300 картин та інших цінностей, а 26 жовтня 1943 р. культурні цінності з музеїв Кисва: унікальні колекції археологічних розкопок в Ольвії та інших грецьких причорноморських колоніях, пам'ятки Київської Русі, колекції картин музеїв українського та російського культурного мистецтва, найцінніші експонати історичного музею, в тому числі весь відділ зброї, що налічував 4000 предметів, серед яких були такі унікальні речі, як, наприклад, шабля Стефана Баторія, вітрина запорізької зброї, найцінніші експонати відділу історії України XV - XIX ст. тощо [119, с.131].

З Центральної наукової бібліотеки АН УРСР фашисти вивезли 719 тис. творів друку і 510 рукописних книг та документів, спалили 76 тис. книг. Бібліотека втратила багато унікальних рукописних книг і документів, 120 стародруків київських, литовських і чернігівських друкарень, цінні наукові видання [119, с.188].

Величезних втрат зазнала найбагатша в республіці колекція історико-мистецьких пам'яток Української картинної галереї, так до війни називався Харківський художній музей. Із 75 тис. експонатів вдалось евакуювати лише 4700 найцінніших. Німцями було викрадено: з 680 картин західноєвропейського живопису – 559; з 2507 творів російського і українського живопису не стало 2146, серед них картини І.Айвазовського, В.Боровиковського, Т.Шевченка, О.Кіпренського, М.Ге, І.Рєпіна, В.Верещагіна, А.Куїнджі, О.Мурашка, М.Нестерова, В.Орловського, В.Серова, Г.М'ясоєдова, М.Башкирцевої та ін. [119, с.249].

Окупанти вивезли до рейху унікальну збірку українського іконопису XVI-XVII ст. (понад 1000 одиниць), понад 30 тис. творів графіки українських, російських, а також західноєвропейських, китайських, японських та інших художників, майже таку ж кількість пам'яток народного й прикладного мистецтва тощо.

Подібних варварських спустошень зазнали Київський музей західного і східного мистецтва, Київський музей російського мистецтва, Державний музей українського образотворчого мистецтва УРСР, Державна історична бібліотека УРСР та Державна республіканська бібліотека, багато інших закладів. Для координації пограбувань при деяких місцевих управах, наприклад, Київській, Дніпропетровській, Львівській були створені спеціальні управління з керівництва музеями. Вони активно розшукували приховані скарби, складали описи і оцінювали коштовності.

Велика кількість звітів офіційних комісій була опублікована в пресі, серед них, зокрема, і повідомлення Надзвичайної державної комісії про злочини загарбників у Києві. Згідно з цим повідомленням: “...окупанти зруйнували музеї і вивезли до Німеччини всі експонати, які вони містили,...пограбовано було книжкові фонди київських бібліотек понад 4 млн. книг. З однієї лише Бібліотеки Академії наук УРСР було вивезено до Німеччини понад 320 тис. різних цінних і унікальних книг, журналів і рукописів...”. Зазначалося, що “німці вивезли з Лаври найцінніші експонати, в тому числі весь відділ зброї, що нараховував близько 4000 предметів”[120].

Наприкінці 1943 р. нацистами були розроблені плани вивезення львівських культурних цінностей, зокрема, більшості

матеріалів Львівського історичного архіву і багатьох рукописів львівських бібліотек. У радянській літературі є відомості щодо вивезення цінностей [121, с.72]. Архівні матеріали, що зберігаються в архіві Львова, дають можливість з точністю простежити обставини та маршрут евакуації раритетів взимку – навесні 1944 р. [122].

Здійснюючи пограбування культурних цінностей, фашистська Німеччина грубо порушувала норми міжнародного права. Достатньо нагадати, що ст. 56 додатку до Гаазької конвенції 1907 р. передбачала наступне: "Будь-яке зумисне захоплення, знищення чи пошкодження подібних закладів (художні, наукові чи інші), історичних пам'яток, творів художніх чи наукових забороняється та повинні бути переслідуваними"[див.63, с.266].

В історії міжнародних відносин до Першої світової війни були відомі випадки повернення культурних цінностей в країни, звідки вони були вивезені під час воєнних дій.

Вже до Першої світової війни склалась норма звичаєвого міжнародного права про реституцію майна, незаконно вилученого і вивезеного однією державою з окупованої нею території іншої. Правило про реституцію отримало своє відображення в системі мирних договорів, укладених після закінчення Першої світової війни [123]. Загальні правила мирних договорів про реституцію значною мірою підлягали застосуванню до культурних цінностей. У той же час, в окремих договорах містились "особливі положення" про цю категорію майна, яка являє собою певний інтерес [124].

Так, у Версальському договорі передбачалось, що крім репарацій Німеччина здійснить "повернення живого реманенту, усілякого роду предметів і загарбаних, захоплених або секвестрованих цінностей в тих випадках, коли буде можливим впізнати їх на території Німеччини або на територіях її союзників" (ст.238). Таким чином, це положення не містило зобов'язань повернення цінностей незалежно від того, де і у кого ці цінності перебувають. Йшлося лише про предмети, виявлені на території Німеччини та її союзників.

Аналізуючи спеціальні положення договорів версальської системи, С.Нахлік [100, с.110] відзначав наступні особливості цих положень По-перше, вони не обмежувались ліквідацією

наслідків тільки Першої світової війни. Вимоги про повернення культурних цінностей стосувались претензій, що належали до більш віддалених періодів часу. Пропозиції такого роду були зроблені в американському проекті. Вони були прийняті на Версальській мирній конференції як генеральний принцип, що стосується усіх випадків, коли втрати історичного або художнього характеру можуть бути замінені [125]. По-друге, вперше передбачалась реституція не шляхом повернення тих же цінностей, а шляхом заміни їх аналогічними. Цей принцип був застосований щодо зобов'язання Німеччини "повернути університету у Лувені (Бельгія)... рукописи, інкунабули, друковані книги і об'єкти колекції, які відповідають числом і цінністю об'єктам, знищеним Німеччиною в бібліотеці Лувена" (абз. 1 ст. 247). В результаті варварського німецького бомбування у вересні 1914 р. при пожежі згоріло 300 тис. книг і 500 рукописів. На основі цієї статті мирного договору Німеччина уклала з Бельгією дві угоди від 29 січня і 4 листопада 1920 р. про постачання книжок на суму 2 186 084 марки золотом. По-третє, у низці випадків передбачалось повернення певних об'єктів у те місце, з яким вони були традиційно пов'язані (ст. 246, абз. 3 ст. 247) [126].

27 листопада 1932 р. був підписаний договір між Австрійською Республікою та Угорським Королівством, в якому було досягнуто бажаний компроміс "про деякі предмети з музеїв і бібліотек". Зокрема, австрійська сторона зобов'язувалася передати Угорщині національні реліквії (36 рукописів, понад 150 творів мистецтва, історичних пам'яток тощо), а також визнавала загальними і недоторканими інші габсбурзькі колекції, але передавала угорській стороні певні особливі права на ці культурні цінності (доступ, дослідження, реставрація, допоміжні матеріали, каталоги тощо). Як зазначає В.Акуленко, цей документ, незважаючи на те, що минув тривалий час з дня його підписання, і донині становить не тільки історичний інтерес, а й до певної міри може слугувати за міжнародно-правовий орієнтир для країн СНД [115, с.633].

Подальший розвиток міжнародно-правового регулювання реституції загалом і реституції культурних цінностей зокрема відбувся у зв'язку з подіями Другої світової війни. Уряди СРСР, США та Великобританії та п'ятнадцяти інших держав - членів

антигітлерівської коаліції висловили свою позицію з цих питань у спеціальній декларації від 5 січня 1943 р. [див.100, с.110].

У цій Декларації містилось попередження, що члени антигітлерівської коаліції "мають намір зробити усе можливе для ліквідації методів позбавлення власності, які практикуються урядами, з якими вони перебувають у стані війни, відносно країн і народів, які піддалися без усіякої причини нападу і пограбуванню".

Держави, що виступили з Декларацією, попередили в подальшому, що вони повністю резервують за собою право оголошувати недійсною будь-яку передачу чи будь-яку угоду відносно награваної власності. Заява розповсюджувалась на всі види майна, яке перебувало на окупованих територіях, або тих, що підпали під контроль гітлерівської Німеччини і її сателітів, що належать особам, включно юридичним, які перебувають на таких територіях.

Принципи цієї декларації знайшли своє відображення в мирних договорах, укладених в Парижі 10 лютого 1947 р. [127, с.42]. У цих договорах реституції були присвячені відповідні положення принципів Декларації Об'єднаних Націй від 5 січня 1943 р.

У питання реституції країни, з якими були укладені мирні договори, прийняли на себе наступні зобов'язання:

по-перше, повернути усю власність власність перебуває в даній країні, "яка була вивезена насильно або з примусу будь-якої з держав, що входила до Організації Об'єднаних Націй, незалежно від будь-яких наступних угод, шляхом яких теперішній володар такої власності вступив у володіння нею" [128];

по-друге, вжити заходів для здійснення реституції та щодо того майна, "яким володіють у будь-якій третій країні особи, що перебувають під юрисдикцією" країни, зобов'язаної здійснити реституцію [129];

по-третє, "сприяти і надати за свій рахунок усі необхідні можливості для розшуку і реституції" [130].

За цими мирними договорами тягар доказування розподілявся наступним чином:

а) щодо впізнаного майна і права власності на нього, він покладався на уряд, який пред'явив претензію;

б) уряд країни, який зобов'язаний здійснити реституцію, повинен був довести, що майно "не було вивезене насильно чи примусово" [131].

Відносно реституції з Німеччини у 1946 р. Контрольна союзна рада в Берліні виробила спеціальні правила [132], які передбачали абсолютне право на реституцію в натурі об'єктів, що:

- 1) були ідентифіковані;
- 2) ще існували;
- 3) були вивезені ворогом насильно.

При цьому йшлося не тільки про застосування насильства, але й застосування загрози насилля, яка не супроводжувалась самим насиллям. Було також передбачено, що об'єкти унікального характеру, які не можуть бути знайдені, повинні замінитись об'єктами того ж характеру і тієї ж якості.

Відразу ж після закінчення війни Польща та СРСР, до складу яких раніше входили різні частини України, направили в Німеччину своїх представників для розшуку викрадених художніх цінностей. Певна частина їх була знайдена та повернена. Так, у підвалах одного з німецьких палаців були знайдені археологічні колекції Керченського музею, а у 1947 р. вісім вагонів з музейним майном були відправлені у Київ [133]. У віллі генерал-губернатора Ганса Франка в Баварії знайдені культурні цінності, вивезені ним з території генерал-губернаторства, до якого входила Західна Україна [134]. Проте 31 малюнок Дюрера, викрадений з картинної галереї у Львові, не був повернений.

У повоєнні роки під час т.зв. "холодної війни" вирішувати питання реституції ставало дедалі складніше, заявки про реституцію з 50-х рр. залишались без уваги. Цьому сприяли укладені 26 травня 1952 р. і 23 жовтня 1954 р. між США, Великобританією і Францією, з однієї сторони, та ФРН – з іншої, угоди, відповідно до яких вимоги про реституцію могли розглядатись тільки західнонімецькою владою. Реституція шляхом заміни предметів взагалі не проводилась [135].

Ще й до нині ціла низка з викрадених скарбів перебувають у руках приватних колекціонерів, деякі з них потрапляють у музеї, з'являються в антикварних магазинах чи продаються на "чорному ринку".

Таким чином, проблема розшуку і повернення культурних цінностей в Україну, як і в інші країни, жодною мірою не можна вважати повністю завершеною. Це робить особливо актуальним аналіз принципів сучасного міжнародного права з цього питання.

Відповідно до загальновизнаної норми міжнародного права, пограбування культурних цінностей під час війни забороняється і не може бути виправданим з будь-яких причин. Культурні цінності, насильно вивезені з однієї країни в іншу, підлягають поверненню. Цей загальний принцип реституції отримав своє закріплення в численних міжнародних угодах, в тому числі в мирних договорах. Проте, ця норма міжнародного права не залишалась незмінною, вона розвивалась і вдосконалювалась у напрямку досягнення повної і абсолютної реституції. Питання реституції були предметом розгляду на Гаазькій конференції, що тривала з 21 квітня до 14 травня 1954 р. за участю 56 держав, у т.ч. України, в результаті чого була прийнята Конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту. Підготовлений до конференції попередній проект протоколу не залишав аніяких сумнівів у тому, що правила про реституцію будуть складати невід'ємну частину Конвенції. Гаазька конвенція є першою міжнародною угодою універсального характеру, в якій об'єднано правові норми, що передбачають охорону культурної спадщини у світовому масштабі.

При підготовці Конвенції Міжнародним інститутом з уніфікації приватного права було надане докладний висновок щодо цих питань. На думку інституту, приватноправовий аспект проблеми не повинен братися до уваги, оскільки в цивільному праві держав по-різному вирішуються питання, що стосуються реституції. Ці відмінності, на думку Інституту, ускладнюють вироблення положень, прийнятних для всіх країн. Навпаки, заборона вивезення культурних цінностей є загальновизнаною. На думку Інституту, конвенція повинна обмежитися проблемами міжнародного публічного права [див.100, с.114].

Комітет експертів ЮНЕСКО, прийнявши точку зору Інституту, вирішив перенести правила про реституцію з проекту Конвенції в окремий протокол. Невключення положень про рес-

титуцію безпосередньо до тексту Конвенції є одним з її недоліків.

Відповідно до п.1 розділу 1 протоколу 1954 р., кожна держава-учасник зобов'язується попереджати вивіз культурних цінностей з території, окупованої ним під час збройного конфлікту. Зобов'язання "попереджати" необхідно розуміти в широкому значенні. Йдеться про те, щоб таким вивезенням не займалась сама держава і не допускала б вивезення цінностей своїми органами чи громадянами. Суттєвого значення мають зобов'язання, прийняті на себе за протоколом країнами, які не беруть участі в конфлікті. Ці країни зобов'язані вживати заходів до охорони культурних цінностей у випадку їх вивезення з окупованої території в порушення п.1 розділу 1 [136, с.54].

Конвенція 1954 р. передбачає зобов'язання кожної країни-учасниці взяти під охорону ті культурні цінності, які ввезені на її територію прямо чи побічно з будь-якої окупованої території. Це відбувається автоматично в момент ввезення або, якщо цього не було зроблено, за проханням влади окупованої території (п.2 розділ 1). Наведене правило означає, що культурні цінності повинні бути піддані секвестру або іншим заходам, які забезпечили б їх охорону.

По закінченню воєнних дій країна, що здійснює охорону, має повернути культурні цінності компетентним владам раніше окупованої території, якщо вони були вивезені в порушення п. 1 розділу 1. При цьому немає значення, у чийй власності виявилися ці цінності. Конвенція виходить з того, що повертаються і ті цінності, які перейшли тим часом до сумлінного набувача.

Питання про компенсацію сумлінному набувачеві у випадку реституції культурних цінностей було єдиним, яке належало до галузі цивільного права. Вирішення його викликало певні розбіжності. У початковому проекті ЮНЕСКО пропонувалось, щоб таке відшкодування виплачувалось державою, яка поставила питання про реституцію. Ця пропозиція, безперечно, не могла не викликати заперечень передусім з боку країн, які постраждали від окупації. Відповідно до їх точки зору, уся фінансова відповідальність має покладатися на колишнього окупанта [137].

Питання про відшкодування сумлінному набувачеві вирішується в Конвенції наступним чином: зобов'язання відшкоду-

вання покладається на державу, яка окупувала територію, з якої були вивезені цінності (п.4 розділ 1). Це правило можна обґрунтувати тим, що таке вивезення відбулось внаслідок невиконання цією державою встановленого Конвенцією зобов'язання попереджати вивіз. Належить звернути увагу і на те, що конференція відкинула пропозицію Норвегії про встановлення терміну до 20 років для пред'явлення вимог про реституцію після того, як об'єкт перейшов у руки нового володаря.

Аналізуючи положення декларацій 1943 р., мирних договорів 1947 р., а також Конвенції 1954 р., можна дійти висновків загального характеру. Правовідношення при реституції виникають не між законним власником цього майна (культурних цінностей) і особою, у володінні якої вони виявились (незалежно від того, чи йде мова про музей, приватного колекціонера чи будь-якої іншої особи). Це відносини між державами, тобто, інакше кажучи, стосунки, які повною мірою регулюються нормами міжнародного права, а не внутрішнього права держави, на території якої виявлено майно. Тому тільки держава, репрезентована урядом, що перебуває в даний момент при владі, має право на пред'явлення реституції всіх культурних цінностей, вивезених з її території.

Це правило має більш загальний характер і розповсюджується на усі випадки реституції культурних цінностей. У мирних договорах 1919 - 1921 рр., та 1947 р. і Гаазькій Конвенції 1954 р. передбачалось, які тільки уряд може вимагати повернення цінностей, що перебувають за кордоном.

Суб'єктом відносин, які виникають при реституції, є держава. Уряд представляє в міжнародних відносинах музеї, установи, організації цієї країни, релігійні громади і громадян. Для пред'явлення вимоги про реституцію немає значення, хто є власником культурних цінностей. Вирішальне значення має лише критерій перебування майна на території визначеної держави. Цей принцип знайшов своє відображення у Декларації від 5 січня 1943 р.: зобов'язання країни з повернення розповсюджується не тільки на майно, що перебуває на її території, але й на майно, володіння яким здійснюється громадянами цієї країни.

Згідно з принципами міжнародного права держави зобов'язані співробітничати одна з одною у наданні допомоги

щодо розшуку і повернення цінностей. Будь-які наступні угоди з переходу майна від одних осіб до інших не можуть обґрунтувати права власності на викрадені культурні цінності. Це означає, що у випадку суперечностей не можуть застосовуватись правила цивільного законодавства про так зване сумлінне придбання майна.

Відносно цих культурних цінностей не можуть застосовуватись і правила внутрішнього законодавства про строки давності. Пограбування культурних цінностей не може бути виправданим за впливом будь-якого часу, і грабіжник не може обґрунтовувати на основі норм цивільного законодавства про своє право власності на викрадені цінності. В практиці зустрічались випадки повернення культурних цінностей за перебігом тривалого часу. Побічно схвалення ця практика отримала на конференції 1954 р., де було відхилено пропозицію обмежити терміном у 20 років можливість пред'являти вимоги про реституцію.

У випадках, якщо цінності не знайдені або взагалі втрачені, може застосовуватись їх заміна. У відношенні культурних цінностей немає іншої, більш адекватної компенсації, ніж сама реституція.

Цінності повинні бути поверненими їх першоджерельним власникам. Це стосується, передусім, Гетьманських клейнодів, що зберігаються в Росії, а також низки скарбів зі скіфських курганів, корони Короля Данила, яка можливо зберігається у Ватикані. Прикладом належного повернення культурних цінностей може слугувати ідентифікація штандарту Гетьмана Хмельницького у Швеції, коли після встановлення його походження, він був переданий для експонування протягом шести місяців в Україні у 2002 р. [138].

Світова громадськість не проінформована про те, що Україна в 1955р. передала до Москви для НДР близько 500 творів живопису з колекції Дрезденської галереї, в 1958 р. – ще 10 картин, 165 одиниць порцеляни, 97687 одиниць гравюр тощо [див.115, с.634].

Військові дії і збройні конфлікти спричинили проблему повернення культурних цінностей в країну, з якої вони були вивезені спеціально з метою їх збереження в безпечному місці. На відміну від викрадених загарбниками, тобто насильно вилу-

чених цінностей, вони були спеціально вивезені з країни її урядом та передані на збереження до іншої країни. У випадках такого роду у держави-депозитарію виникає зобов'язання щодо повернення культурних цінностей в країну їх походження. Це передбачено Гаазькою Конвенцією 1954 р.: "Кожна Висока Договірна Сторона зобов'язана по закінченню воєнних дій повернути компетентним владам держави – початкового власника культурні цінності, депоновані з території цієї держави на територію Високої Договірної сторони з метою захисту цих цінностей від загрози збройного конфлікту" (п.5 розділу II) [136, с.54].

Аналіз практики і Конвенції 1954 р. показує, що:

1) кожна держава, яка взяла на збереження цінності іншої країни, несе відповідальність за їх збереження і повинна повернути їх за вимогою країни-походження;

2) при передачі цінностей до іншої країни немає значення, кому належить право власності на майно, що перебуває під охороною – державі, юридичним чи фізичним особам;

3) зміни в формі державного ладу, зміна уряду, який здійснив передачу на збереження до іншої країни, не повинні впливати на вирішення питання про повернення цінностей в країну походження.

Гаазька конвенція, яку підписала також Україна (тоді – УРСР) [139, с.29], є першою міжнародною угодою універсального характеру, в якій об'єднано багато норм, що передбачають охорону культурної спадщини у світовому масштабі. Це важливий крок у розвитку міжнародного права, усвідомлення необхідності збереження культурних цінностей в умовах постійного вдосконалення військової техніки. Конвенцією, а також спеціальними актами, прийнятими державами антигітлерівської коаліції, визначено, що всі історико-культурні та художні цінності, насильно вивезені за часів Другої світової війни, підлягають поверненню законним власникам.

Конвенція підкреслює, що шкода, заподіяна культурним цінностям кожного народу, є шкодою для культурної спадщини всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у світову культуру. Захист культурних цінностей включає охорону і поважання цих цінностей, а також їх повернення в разі незаконного вивезення з країни походження. Не допускається будь-яких

ворожих актів, спрямованих проти цих цінностей. Сторони зобов'язались забороняти, відвертати і припиняти будь-які акти крадіжки, пограбування або незаконного присвоєння культурних цінностей у будь-якій формі, а також припиняти акти вандалізму. Конвенція передбачає заходи, спрямовані на захист культурних цінностей, розташованих на окупованій території.

28 грудня 1992 р. Кабінет Міністрів України постановив створення спеціального державного органу – Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. На неї були покладені завдання:

- виявлення та облік культурних цінностей, які були вивезені до інших держав і підлягають поверненню українському народу;

- координація діяльності відповідних міністерств і відомств щодо проведення досліджень та практичних заходів для повернення на батьківщину національних реліквій;

- участь у реалізації заходів, пов'язаних з виконанням зобов'язань України як учасниці міжнародних угод щодо захисту культурних цінностей. Запобігання незаконному їх вивезенню та ввезенню, сприяння поверненню їх державам, яким вони належать [140, с.29].

Першим важливим кроком на шляху політичного та дипломатичного вирішення питання реституції в незалежній Україні стало підписання 14 лютого 1992 р. у Мінську главами суверенних держав "Угоди про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження" [141, с.66]. Ця Угода, яка ґрунтується на положенні Резолюції Генеральної Асамблеї ООН про повернення або реституцію культурних цінностей країнам їх походження, а також т. зв. Паризької Конвенції про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р. [142, с.147], встановлює, що повернення народам їхніх творів мистецтва, пам'яток, музейних експонатів, архівів, рукописів, документів та інших раритетів культури та історії служитиме відродженню національних культур, збереженню і подальшому розвитку загальних культурних цінностей. Угодою встановлений механізм пошуку та виявлення таких культурних цінностей і зазначено, що держави-учасниці

сприятимуть поверненню культурних та історичних цінностей країнам їх походження (ст.1). З метою розробки механізму і практичної реалізації положень Угоди, ст.ст. 2 і 3 передбачене заснування на паритетних засадах Міжурядової комісії з цих питань, яка серед іншого буде визначати категорію культурних та історичних цінностей, що підлягають поверненню. В свою чергу в кожній з держав-учасниць засновуються відповідні національні комісії, які працюватимуть з культурними цінностями, що перебувають на території відповідної держави. Основний вид діяльності національних комісій – створення і складання відповідних систематичних описів культурних та історичних цінностей. Угодою передбачене право вільного доступу експертів – представників країн-учасниць до фондів державних музеїв, бібліотек та архівів одна одної.

Таким чином, слід дійти висновку, що зазначений документ відповідає реальним потребам збереження культурної спадщини за умови дотримання відповідних норм та положень цієї Угоди, оскільки держави-учасниці матимуть міцні підвалини майбутніх цивілізованих та партнерських стосунків.

Наведена угода була першою міждержавною угодою, ратифікованою незалежною Україною, що поклала початок розбудові цілої системи міждержавних угод, спрямованих на міжнародне співробітництво України з іноземними, насамперед, європейськими державами у сфері реституції і повернення державних культурних цінностей.

Як вже зазначалось, значна кількість пам'яток культури і мистецтва, за походженням з України, внаслідок воєн опинилась за її межами. Насамперед – у Росії та Німеччині. Якщо в першому випадку їх вивезення, особливо в перші дні Другої світової війни, було обумовлене евакуацією для подальшого їх збереження та повернення, то у випадку з Німеччиною вони потрапляли в цю країну проти волі українського народу та тодішнього уряду УРСР. Частина евакуйованих пам'яток після війни так і не були повернені. Це ж стосується і насильно вивезених під час окупації з території України. Тому важливим документом, підписаним незалежною Україною, була Угода про культурне співробітництво між Міністерством культури Російської Федерації

та Міністерством культури України від 26 березня 1994 р. [143, с.95-96].

У преамбулі цієї угоди зазначено, що її підписання базується на законодавчих актах про культуру України та Російської Федерації, а також на домовленостях у рамках Співдружності незалежних держав. Тобто, на вже згаданій Мінській Угоді про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження 1992 р. У ст.11 Угоди зазначено, що Україна та Росія будуть сприяти запобіганню та попередженню незаконного вивезення культурних цінностей із своїх територій на територію іншої держави, а також взаємному поверненню вказаних цінностей, незалежно від часу, що минув після їх незаконного вивезення. Безперечно постає питання визначення самого терміна "незаконне вивезення". В буквальному розумінні, під це визначення підпадають тільки ті культурні цінності, які стали об'єктом злочинного зазіхання. Ті ж історико-культурні цінності, які на законних підставах були вивезені з країни-походження для їх збереження, реставрації, експонування та ін. у межах тоді єдиної держави – СРСР, не підпадають під дію цієї угоди. Тому Угодою зазначена необхідність проведення взаємної роботи (консультацій) для визначення незаконно вилучених або вивезених національних художніх цінностей, передусім, реліквій, для їх реституції. Для цього Угодою передбачене створення двосторонньої комісії.

Верховна Рада України 19 лютого 1997 р. прийняла Постанову "Про порядок ратифікації Угоди між Україною та Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР" [144]. В ній доцільність розгляду питання про прийняття Закону України про ратифікацію цієї Угоди між двома країнами ставиться парламентом у залежність від "укладання та набрання чинності Угодою про повернення в Україну цінностей, які є національним, історичним або культурним надбанням українського народу за переліком, визначеним Урядом України".

Оскільки значна кількість історико-культурних цінностей в період окупації була вивезена в Німеччину, то головною проблемою, яка постає при вирішенні питання щодо їх реституції, є встановлення території їх походження. Адже деякі предмети

походження, наприклад, з України, які тимчасово перебували на території Росії, могли бути вивезені під час окупації російської території. Тому, враховуючи, що під час Другої світової війни з території було вивезено велику кількість книг, архівних документів та інших культурних цінностей України, то для усунення суперечок, які можуть виникати при заявленні клопотання щодо повернення цих предметів, Україна та Росія домовились, щоб контакти з ФРН з питань обміну вивезених цінностей здійснювались з врахуванням взаємних попередніх консультацій. Це знайшло своє відображення у ст.3 Угоди.

У розвиток Міждержавної Мінської Угоди та Угоди на рівні міністерств, 26 липня 1995 р. між урядами України та Російської Федерації була укладена додаткова Угода про співробітництво в галузі культури, науки і освіти [147], у якій знайшли своє відображення питання реституції і повернення державних культурних цінностей. Так, у ст.5 цієї Угоди зазначено, що сторони вирішуватимуть питання, пов'язані з утраченими або незаконно вивезеними культурними цінностями, які опинилися на території іншої Сторони, шляхом переговорів на основі національного законодавства і норм міжнародного права.

Проте, незважаючи на прийняття цих Угод, проблема реституції історико-культурних цінностей між Україною та Росією свого вирішення не знайшла. Відповідно до цього, як вже зазначалося, Постановою Верховної Ради України "Про порядок ратифікації Угоди між Україною та Російською Федерацією про врегулювання питань правонаступництва щодо зовнішнього державного боргу та активів колишнього СРСР" від 19 лютого 1997 р. визнано, що питання ратифікації цієї Угоди буде вирішене після укладення та набрання чинності Угоди про повернення в Україну цінностей, які є національним, історичним або культурним надбанням Українського народу за переліком, визначеним Урядом України (ст.1 п."є") [144].

Враховуючи, що до національного історико-культурного надбання належать також архівні документи і матеріали, які як зібрання документальних пам'яток є джерелом наукових досліджень, а Національний архівний фонд є складовою частиною вітчизняної і світової історико-культурної спадщини [145, с.151], питання, пов'язані з архівними фондами, винесені в

окрему Угоду про правонаступництво щодо державних архівів колишнього Союзу РСР від 6 липня 1992 р. [146, с.4-5]. Виходячи з принципу цілісності і неподільності фондів, що утворилися внаслідок діяльності вищих державних структур колишніх Російської імперії та СРСР, встановлено, що жодна з колишніх радянських республік не буде претендувати на право володіння державними архівами, які утворилися поза межами її території. У той же час Угодою зазначено (ст.3), що Сторони мають право на повернення тих фондів, які утворилися на їхній території та в різний час опинилися поза її межами.

Слід зазначити, що в Європі ще до утворення незалежної Української держави, були розроблені деякі нормативні положення щодо захисту і повернення історико-культурних цінностей, проте більшість з них мають рекомендаційний характер. Регламентація на території окремих континентів включає двосторонні та багатосторонні договори з різних питань захисту культурного розвитку і культурних цінностей. Вона включає багато угод щодо кожної окремої країни. Відмінностей в конкретних відносинах між окремими державами чимало, проте з основних питань ця регламентація відповідає універсальним і регіональним договорами та принципам.

Регіональна регламентація в Європі спричиняла до життя певну кількість угод. Проте під егідою ЮНЕСКО та поза нею на континенті працює багато урядових і неурядових міжнародних організацій, які складають проекти договорів або акти рекомендаційного характеру.

Так, за ініціативою ЮНЕСКО з 1956 р. скликаються періодичні загальноєвропейські наради Національних комісій ЮНЕСКО, на яких приймаються рішення з культурного розвитку та захисту історико-культурного середовища. Такі наради проходили у Франції в 1956 р., Югославії в 1957 р., Італії у 1960 р., Болгарії у 1962 р., Монако в 1968 р., Румунії в 1972 р. і т.д. Результатом цієї роботи стало створення в Європі декількох регіональних урядових організацій, які сприяли захисту культурної спадщини. Так, створена у 1949 р. Рада Європи з центром у Страсбурзі виступила ініціатором підписання 19 грудня 1954 р. в Парижі Європейської культурної конвенції. І хоча у ній відсутні положення про повернення і реституцію культурних цінностей

тей, проте нею визначено, що предмети, які становлять культурну цінність для Європи, є невід'ємною частиною спільної європейської культурної спадщини (ст.5) [147]. Значним наслідком означених нарад, діяльності урядових та неурядових організацій виявився підсумковий Акт наради з питань безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1 серпня 1975 р.). Рішення Наради з безпеки і співробітництва в Європі за пунктом третім порядку денного, що стосувався культурного співробітництва, поклали початок плідної діяльності щодо розробки нових загальноєвропейських угод про розвиток культури і захист культурних цінностей [148].

Суттєвим документом, який в розвиток Гаазької конференції, 1954 р., Рекомендації ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності від 19 листопада 1964 р., Конвенції ЮНЕСКО про заходи, спрямовані на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, 1970 р. була Конвенція ЮНІДРУА (Міжнародного інституту уніфікації приватного права), яка відбулась в Римі з 7 по 24 червня 1995 р. Заключним документом було прийняття Конвенції про міжнародне повернення викрадених чи нелегально вивезених культурних цінностей. Як зазначили учасники конференції, її прийняття було обумовлене надзвичайною важливістю захисту культурної спадщини, занепокоєнням незаконним перевезенням і торгівлею культурними цінностями та невинуватеною шкодою, що завдається ними як культурній спадщині національних спільнот, так і загальній спадщині всіх народів, а особливо пограбуванням археологічних місцевостей, що призводить до невідшкодованої втрати археологічної, історичної та наукової інформації. Прийняття цієї Конвенції спрямоване сприянню ефективній боротьбі з незаконним перевезенням і торгівлею культурними цінностями, а також ухваленню хоча б загальних мінімальних юридичних правил з метою реституції або повернення культурних цінностей для поліпшення збереження і забезпечення захисту культурної спадщини в загальних інтересах. Застосування положень Конвенції відбувається у випадках реституції викрадених культурних цінностей та повернення культурних цінностей, переміщених з

території держави всупереч її праву, яке регулює вивезення культурних цінностей з метою захисту культурної спадщини. Конвенцією підкреслено, що для виконання вимог повернення викрадених культурних цінностей необхідно впровадження в державах таких механізмів, як відшкодування і компенсація. Передбачено, що ухвалення положень зазначеної Конвенції в майбутньому не означає схвалення чи узаконення будь-яких незаконних операцій, які могли б бути здійснені до набрання нею чинності. Безперечно, з прийняттям цієї Конвенції проблеми, пов'язані із незаконними перевезеннями і торгівлею, розв'язані бути не можуть. Проте, вона започаткувала процеси, спрямовані на зміцнення міжнародного культурного співробітництва та підняття на належний рівень законної торгівлі культурними цінностями та безпосереднє підтримання й належне забезпечення міжнародних угод про культурні обміни.

Конвенцією визначені об'єкти, які підлягають поверненню. Цей перелік повністю співпадає з предметним переліком Конвенції ЮНЕСКО 1970 р.[див.105].

З 28 травня до 7 червня 1991 р. в Кракові відбувся симпозіум країн - учасниць Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі з питань культурної спадщини. Означений симпозіум проводився в час історичних змін на геополітичній карті Європи: розпаду Варшавського договору та процесу утворення нових європейських держав. Як було зазначено в документі: "Країни-учасниці з великим задоволенням сприймають глибокі політичні зміни, що стались у Європі". Враховуючи великий внесок культури у справу подолання розходжень, що мали місце в минулому, а також з метою зміцнення співробітництва між державами-учасницями, взаємозалежність між культурним життям і добробутом народів, держави-учасниці наголосили на необхідності збереження та охорони загального культурного самобуття. Було наголошено, що культурна спадщина кожного з народів є невід'ємною частиною їхньої цивілізації, пам'яті та спільної історії, яку необхідно передати майбутнім поколінням. Тобто, була підкреслена невід'ємність історико-культурного надбання кожного з народів, де б воно не опинилось. Тому було прийняте рішення про охорону культурної спадщини, захисту від пошкодження та вільний доступ до неї. Щодо повернення незаконно

вилучених предметів історії, культури та мистецтва було визначено (ст.30), що: "Держави-учасниці співпрацюватимуть у запобіганні протизаконному обігові творів культури... розглядаючи питання про приєднання до відповідних міжнародних документів" [149].

Слід зазначити, що усі перелічені міждержавні угоди, договори та конвенції мають загальний характер. Безпосередньо порядок повернення і реституції історико-культурних цінностей визначається двосторонніми угодами, які у свою чергу визначають механізми повернення відповідних предметів. Ці ж механізми починають діяти лише щодо конкретних цінностей.

Так, щодо Європейських держав, то Україною укладено відповідні угоди з країнами СНД, Литвою, Латвією, Естонією, Францією, Угорщиною, Польщею, Італією, Чехією та, насамперед, з ФРН [73].

Враховуючи, що найбільша кількість історико-культурних цінностей з України було вивезена в роки Другої світової війни до Німеччини, основні зусилля українського уряду щодо повернення цих предметів були спрямовані на роботу з німецькою стороною.

Початком цього процесу був Договір про добросусідство, партнерство і співробітництво між СРСР та ФРН від 9 листопада 1990 р., у ст. 16 якого зазначено, що "СРСР і ФРН докладатимуть зусиль для збереження предметів і пам'яток культури іншої Сторони, які знаходяться на їхній території. Вони погоджуються з тим, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які перебувають на їхній території, слід повертати володільцям чи їхнім спадкоємцям"[150, с.14].

З набуттям Україною державної незалежності 15 лютого 1993 р. між урядами України та ФРН було укладено Угоду про культурне співробітництво. Підписанню цієї угоди передувало прийняття Спільної Декларації про основи відносин між Україною та ФРН від 9 червня 1993 р., п. 12 якої передбачений початок міжурядових переговорів з питання реституції та повернення культурних цінностей. А в ст.16 Угоди від 15 лютого 1993 р. зазначено, що обидві країни погоджуються з тим, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, які перебувають на їхніх територіях, будуть повернені власникові або його правона-

ступників. Також сторони дійшли порозуміння того, щоб відповідні переговори з цього питання розпочались найближчим часом. Для їх ведення створена Міжурядова українсько-німецька комісія з проблем повернення культурних цінностей [див.72, с.582]. Угоду підписали міністр закордонних справ України А.Зленко і міністр закордонних справ ФРН К.Кінкель.

Гострота питання повернення в Україну незаконно вивезених в роки німецько-фашистської окупації історико-культурних та художніх цінностей полягає насамперед у значній їх кількості. Всього з музеїв України викрадено й вивезено понад 130 тис. творів образотворчого мистецтва, а знищено – 106 846 одиниць [151, с.6-7].

Відповідно до міжурядової угоди від 15 лютого 1993 р., 12-13 липня того ж року між делегаціями України та ФРН відбулися переговори, які були присвячені долі втрачених або незаконно переміщених культурних цінностей [див.72, с.584]. За результатами переговорів був підписаний Протокол. У ньому, зокрема зазначено, “...що обговорення питань реституції і повернення викрадених і вивезених історико-культурних цінностей повинно привести до практичних результатів”[152, с.45]. Для цього було вирішено продовжити переговорний процес у Німеччині. З метою його ефективного проведення створюються робочі групи в галузі музеїв, архівів та бібліотек. Завданням цих робочих груп є пошук і уточнення відомостей про: культурні цінності, переміщені внаслідок воєнних дій, що є у власності України та Німеччини; можливі місця знаходження культурних цінностей, втрачених унаслідок воєнних дій.

Для виконання поставленого завдання Німеччина зобов’язалась надати Україні доступ до всіх документів, що стосуються цього питання та які є в її розпорядженні, і з цією метою запросити українських фахівців до Німеччини для вивчення цих джерел.

У свою чергу, Україна зобов’язалась провести виставку німецьких культурних цінностей, що перебувають на її території.

Упродовж 3-4 листопада 1994 р. в Мюнхені відбулося друге засідання української та німецької делегацій з проблем культурних цінностей, що були втрачені або незаконно перемі-

щені під час Другої світової війни та в наступні роки, і перебувають на територіях України та ФРН. Під час переговорів делегації керувалися зазначеними Спільною заявою і Угодою і підтвердили свій намір і надалі швидко здійснювати співробітництво щодо повернення культурних цінностей та продовжувати переговорний процес.

Практичним наслідком цих переговорів була передача ФРН списку знайдених на той час в Німеччині українських культурних цінностей, незаконно переміщених внаслідок війни. Німеччина також передала українській делегації для відома неповний список незаконно переміщених як трофеїв та репарацій до колишнього Радянського Союзу німецьких культурних цінностей. У свою чергу, українська сторона передала німецькій неповний список історико-культурних цінностей, переміщених в Німеччину, та німецьких, що перебувають в Україні.

На основі цих списків було вирішено створити спільний банк даних, до якого входитимуть певну матеріали про конфіскації, втрати, транспортні списки та накладні, з яких можна почерпнути відповідну інформацію. Запропоновано, щоб ці матеріали пройшли відповідну наукову обробку. Протоколом передбачена також можливість відповідних спільних публікацій [див.72, с.586].

Обмін культурними цінностями набував певного розвитку. Українська сторона передала німецькі археологічні знахідки Каблова, а німецька – пам'ятки археології, вивезені у 1944 р. з Херсонського краєзнавчого музею. В Україну було повернено понад 700 книжок з Пфальбаумузею міста Унтеррульдинген, а до Бремена передано портрет Ганса фон Маре [153, с.115].

Через два роки в Берліні, столиці вже об'єднаної Німеччини, з 27 по 29 лютого 1996 р., після візиту 3-5 липня 1995 р. Президента України до ФРН, який дав подальший поштовх розвитку правової бази повернення та реституції історико-культурних цінностей як з Німеччини в Україну та навпаки, був підписаний Протокол третього засідання делегацій України та ФРН [див.72, с.587]. Сторони підкреслили велике значення засідань делегацій України та Німеччини, а також підбили певні підсумки виконання досягнутих домовленостей.

Так, у період після попередньої зустрічі був проведений "Круглий стіл" на тему: "Культура та війна. Погляд через півстоліття", що відбувся за участю українських та німецьких вчених у квітні 1995 р. в Києві та Одесі, українські експерти побували в Мюнхені та Кобленці наприкінці липня 1995 р., а німецькі – в серпні того ж року в Києві та Чернігові. У грудні 1995 р. в Україні також перебувала з візитом німецька делегація.

В Україні за той час приступили до реєстрації втрачених культурних цінностей, а також створення державного механізму для розв'язання складних проблем повернення культурних цінностей та виконання своїх міжнародно-правових зобов'язань відповідно до норм внутрішнього законодавства. Була підтверджена чинність п.4 Протоколу від 4 листопада 1994 р. про гарантію вільного доступу групам експертів до музеїв, бібліотек та інших місць зберігання культурних цінностей, а також до всіх документів, що стосуються цих питань, з метою їх ідентифікації.

Оскільки в ході обліку, огляду та інших заходів, пов'язаних з практичною реалізацією домовленостей, виникали певні проблеми (наприклад, як це трапилось у Київському музеї західного і східного мистецтва), було вирішено їх долати в робочому порядку та не виносити на обговорення делегацій. Було також вирішено, що Німеччина запросить трьох українських експертів у травні-червні 1996 р. на один тиждень для ознайомлення з німецькими архівами, музеями, їхніми сховищами та іншими місцями зберігання документації. Однак, слід зауважити, що в ході переговорів не вдалось досягти домовленостей про відрядження до Німеччини більшої кількості експертів та на значно триваліший строк.

Варто також зазначити, що Німеччина розшукала заявлені Україною, як незаконно переміщені історико-культурні цінності: одну ікону, скіфське бронзове дзеркало та 173 книжки з бібліотеки київського митрополита Флавіана [див.72, с.589]. Окрім того, оскільки значна частина вивезених з України цінностей може перебувати в інших державах Європи, то Німеччина як член Євросоюзу зобов'язалась надавати допомогу Україні щодо докладання відповідних зусиль на міжнародному рівні, зокрема в Раді Європи, з метою додержання міжнародно-правового

принципу повернення незаконно переміщених у зв'язку з військовою культурних цінностей їх власникам.

Що ж стосується подальшого міжнародно-правового розвитку відносин між Україною та Німеччиною у питанні повернення історико-культурних цінностей, то слід зауважити наступне. Україна та Німеччина в цьому питанні стали партнерами, характерними рисами цього партнерства є довіра та відкритість. Це вказує на нову якість німецько-українських відносин та може сприяти пошуку рішення складної проблеми повернення культурних цінностей.

Історично непрості стосунки також склались України з Польщею. Значна територія України тривалий час перебувала в складі Польщі, через наші держави прокотилась не одна хвиля війн. Відповідно й переміщались історико-культурні цінності. Проте, слід зазначити, що з часу Ризького договору від 18 березня 1921 р. [154, с.266-277] між Україною та Польщею відбувались певні домовленості щодо повернення незаконно переміщених історико-культурних цінностей. Після закінчення Другої світової війни, враховуючи, що на території України залишилась значна кількість історико-культурної спадщини, яка відіграла певну роль у становленні та розвитку власне польської нації та її самобутності, урядом колишньої Української РСР 18 жовтня 1945 р. було прийнято рішення про передачу з українських музеїв, Львівської картинної галереї та Львівської філії Бібліотеки Академії наук УРСР 577 одиниць музейних експонатів та 50 000 книг і рукописів. Слід зазначити, що таке рішення носило, передусім політичний характер, оскільки його метою було підтримання прорадянського уряду повоєнної Польщі, та мало пропагандистський характер задля підняття авторитету цього уряду серед патріотично налаштованих верств Польщі. Про це свідчить політично вмотивований зміст Постанови РНК УРСР № 1673 "Про передачу з музеїв України історичних і культурних цінностей польського народу Тимчасовому Урядові Національної Єдності Польської Республіки"[155].

Протягом 1946 р. додатковими Постановами Ради Міністрів УРСР № 776 від 6 травня, № 1091 від 22 червня та № 1182 від 5 липня Польщі було передано значну кількість музейних експонатів, картин, книг та рукописів. Лише Академії наук до-

ручалось передати з Львівського філіалу Академії наук УРСР 100 тисяч книг і рукописів, а також увесь фонд колишньої бібліотеки Оссолінеум, за винятком книжок, рукописів і архівних матеріалів, що мають безпосереднє відношення до історії, науки, літератури, мистецтва та господарства України [156]. Проте відповідних відомостей про передачу з Польщі українських історико-культурних цінностей немає.

18 травня 1992 р. між Україною та Республікою Польщею був підписаний Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, а також Угода з питань культурного та наукового співробітництва. У Договорі міститься окрема стаття 13 про культурне співробітництво та охорону і захист цінностей, пам'яток і об'єктів, пов'язаних із культурною та історичною спадщиною. Україна та Польща домовились про сприяння виявленню, збереженню, відновленню цілісності, впровадженню культурного обігу історичних і культурних пам'яток, а також вжиття заходів на повернення втрачених, незаконно вивезених або іншим чином незаконно переміщених історико-культурних цінностей. При цьому Договором підкреслене визнання загальноприйнятих норм міжнародного права з цього питання [157, с.613]. Слід зазначити, що 27-28 вересня 1995 р. відбулося засідання Консультативного комітету Президентів України і Республіки Польщі. В Комюніке засідання зазначено необхідність проведення повної інвентаризації об'єктів культурної спадщини – української в Польщі та польської в Україні, а також створення всіх належних умов для забезпечення збереження й реставрації цих об'єктів культурної спадщини [153]. Відповідно до ст.21 Програми реалізації попередньої Угоди між Урядом України та Урядом Республіки Польща з питань культурного й наукового співробітництва на 1995-1996 рр. від 28 квітня 1995 р., Міністерство культури і мистецтв України та Міністерство культури і мистецтва Республіки Польща періодично узгоджують Протоколи про співпрацю і підтримання співробітництва у галузі культури та мистецтва. У них висловлюється готовність до дій, що мають на меті запобігання нелегальному вивезенню культурних цінностей та обмін інформацією з цього питання [див.72, с.558].

У розвиток Договору про добросусідство та подальших домовленостей 25 червня 1996 р. у Варшаві між урядами України та Польщі була підписана нова Угода про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. В Угоді зазначено практичні шляхи виявлення таких культурних цінностей, їх обліку та ідентифікації. А саме: створення Міжурядової українсько-польської комісії, засідання якої проводяться двічі на рік по чергово в Україні та Польщі; утворення відповідних груп експертів; підключення до цієї роботи правоохоронних органів з метою відвернення і викриття злочинів, пов'язаних із предметом Угоди; створення банку даних [див.72, с.559].

Враховуючи поширення в світі викрадення історико-культурних цінностей і нелегального їх переміщення злочинними угрупованнями, Україною укладені низки домовленостей з країнами світу та, насамперед, Європи про співробітництво між компетентними правоохоронними органами у справі боротьби з організованою злочинністю.

Так, 16 червня 1992 р. між Україною та Французькою республікою укладено Договір про взаєморозуміння та співробітництво, ст. 20 якого передбачає відповідну організацію такого співробітництва [159, с.612].

Аналогічна домовленість укладена в Договорі про дружбу і співробітництво між Україною та Турецькою республікою від 4 травня 1992 р. В ст. 13 цього Договору зазначено, що "Сторони співпрацюватимуть у боротьбі з ... незаконним переміщенням через кордон культурних цінностей" [160, с.614].

Продовжуючи активну роботу щодо виявлення, ідентифікації, обліку та повернення історико-культурних цінностей, які були незаконно переміщені під час Другої світової війни, 4 квітня 1995 р. між урядами України та Угорської республіки укладено Угоду про співробітництво у справі повернення культурних цінностей, що потрапили під час Другої світової війни та в наступні роки на територію іншої країни. Положення цієї Угоди ґрунтуються на нормах міжнародного права і співробітництва в галузі виявлення і повернення незаконно переміщених культурних цінностей, а також Договору про основи добросусідства та співробітництва між Україною та Угорською республікою.

Шляхи реалізації положень цієї Угоди полягають в утворенні та роботі відповідних комісій, груп експертів, обміні інформацією та узгодження правового механізму передачі виявлених цінностей [див.72, с.566].

Слід зазначити, що у всіх Договорах про дружбу і співробітництво та добросусідські відносини, укладених Україною з Європейськими державами, містяться відповідні положення про повернення незаконно переміщених історико-культурних цінностей, їх пошук, виявлення та ін.[161, с.80], Таким є Договір про дружні відносини і співробітництво між Україною та Чеською республікою[161, с.76].

Практичне здійснення міжнародних угод щодо повернення культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни, наражається на певні труднощі. З огляду на практичне виконання досягнутих домовленостей видно, що основна причина цих труднощів полягає в тому, що існують надто різні думки щодо правового значення вже досягнутих угод. Тому необхідно зважати на сукупність фактів, які лежать в основі цього становища.

Так, передусім, юридичний аналіз слід провести в політичному контексті. Політичний характер міжнародних угод щодо повернення культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни, є очевидним. Отже варто спочатку нагадати про загальну політичну цілеспрямованість, яка привела до міжнародних домовленостей і знайшла в них своє правове відображення. При цьому йдеться, насамперед, про спільний намір України та держав Європи будувати історичне майбутнє. Докорінний політичний поворот, який змінив карту світу та, насамперед, Європи після розвалу Радянського Союзу та становленням незалежної Української Держави, отримав свою остаточну правову форму у вигляді низки договорів між Україною та європейськими країнами. Особливо очевидним це визначення виявилось у вже згаданих договорах про добросусідство, партнерство і співробітництво, а також щодо широкомасштабного співробітництва, насамперед, в галузі культури. Укладення Україною цих договорів поєднувалося з низкою історичних багатосторонніх рішень щодо культурного співробітництва, збереження та повернення незаконно переміщених культурних цінностей,

які Україна підписувала та ратифікувала або як складова частина СРСР, або приєднувалась до них після здобуття незалежності. Необхідно наголосити на тому, що Україна визнала правонаступність для себе цих договорів, оскільки є продовжувачем як суб'єкт міжнародного права. Так, ст.6 Закону України "Про правонаступництво України" від 12 вересня 1991 р. зазначає, що "Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України" та ст.: "Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки".

У політичному відношенні, укладені Україною з європейськими державами угоди у сфері реституції і повернення державних культурних цінностей становлять єдине ціле. Це відображення нової спільності в політичних прагненнях, програма широкомасштабного співробітництва, цілеспрямованість нових взаємовідносин широкого партнерства. Вирішальне значення для стабільності цього партнерства має загальна архітектура договорів. Взаємні інтереси, на яких вони базуються, не обов'язково можна знайти в кожній окремій статті, тільки в їхній сукупності. Зв'язуюча сила договорів повністю виявляється лише тоді, коли і тлумачення окремих положень служить досягненню вищих загальних цілей. У такий спосіб можна буде досягнути мети договорів і поглиблення партнерства. Полягає у переважній взаємній зацікавленості в розвитку партнерства. Суть договорів тому не можна допустити, щоб її заступали партикулярні інтереси, які стосуються тільки окремих зобов'язань, а не вищої загальної мети, а відтак призводять до помилкових тлумачень.

На прикладі українсько-німецьких переговорів щодо повернення незаконно переміщених історико-культурних цінностей та втілення в життя досягнутих домовленостей виявлялись глибокі розбіжності у тлумаченні та значенні ключових елементів. Тому з метою практичного втілення досліджуваних питань необхідний докладний розгляд ключових елементів проблеми.

Передусім, необхідно остаточно окреслити значення терміна "предмети мистецтва" (культурні цінності). Повна юридична і майже вичерпна фактична ясність існує стосовно пограбу-

вання культурних цінностей, здійсненого нациською Німеччиною в Україні (тоді – складовою частиною СРСР) та щодо місцезнаходження загарбаних предметів мистецтва. Цей грабунок культурних цінностей був не тільки порушенням міжнародного права, але й замахом на культурну самобутність народу України. Пограбовані культурні цінності у переважній своїй частині зберігалися на півдні Німеччини. Американські війська в межах своєї окупаційної зони виявили понад 1000 таких сховищ і передали їх у відомче підпорядкування Військовій адміністрації, а в подальшому - до чотирьох центральних збірних пунктів у містах Мюнхені, Вісбадені, Марбурзі та Оффенбасі. Тоді ж формувались транспорти для повернення викраденого майна в колишній СРСР. Проте повну наукову обробку всіх наявних даних тоді проведено не було, хоча вважається, що значну частину предметів мистецтва, (якщо воєнні дії не призвели до їх остаточної втрати), було повернено. Однак, виходячи з українсько-німецьких домовленостей, німецька влада прагнула виявити та повернути ще залишене майно. Отже, з розуміння німецької сторони, йдеться власне про культурні цінності, закладені в означені сховища. Проте постає питання: чи всі сховища були виявлені, чи не відбулось їх пограбування і чи не зберігаються досі історико-культурні цінності в невідомих сховищах. До того ж, мали місце неорганізовані пограбування та були факти, коли переміщені предмети потрапляли на зберігання до приватних рук.

Правові експерти України та Німеччини ще не спромоглися також знайти спільну відповідь на запитання, чи йдеться про втрачені або незаконно вивезені культурні цінності. Проте, з огляду на ст. 31 Віденської Конвенції про право міжнародних договорів від 1969 р.: "Договір має тлумачитися сумлінно відповідно до звичайного значення, якого слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта і цілей договору"[162]. Обравши вираз "втрачені або незаконно вивезені культурні цінності", договірні сторони мали на увазі дві різні категорії культурних цінностей – з одного боку, ті що зникли, а з іншого – незаконно вивезені, і те, що кожна з цих двох категорій окремо підлягає обов'язковому поверненню. Та й слово "втрачені" має у звичайному своєму вжитку певне значення: цим сло-

вом називають предмети, місцезнаходження яких невідоме. Тобто, втраченими необхідно визначати ті культурні цінності, місцезнаходження яких власникові не було відомим на момент укладання договору. Навіть, якщо будь-які державні установи мали інформацію, котра не була доступною іншій, то це аж ніяк не змінює факту безвісної відсутності за змістом договорів. Слід також зауважити, що на території України також зберігаються вивезені з Німеччини якості репарація культурні цінності, а Радянський Союз до 1989 р. взагалі заперечував, що в його володінні є німецькі культурні цінності.

Зниклі культурні цінності можуть стати предметом подальшого опрацювання тільки після того, як вони знову з'являться. Згідно з цим є взаєморозуміння про необхідність обміну відповідною інформацією. Для цього в Угоді та Протоколах засідань зазначено, що сторони забезпечать відповідним спеціалістам вільний доступ до таких культурних цінностей в місцях їх зберігання з метою проведення спільної ідентифікації та спеціалізованої експертизи та створюватимуть їм сприятливі умови для праці. Але якщо втрачені культурні цінності знову з'явилися, їхній правовий статус не вимагає додаткового з'ясування: текст прийнятих домовленостей про повернення без будь-якого обмеження констатує взаєморозуміння в тому, що втрачені культурні цінності будуть повертатися. Це однозначно виражає взаємне зобов'язання щодо повернення втрачених культурних цінностей.

Згідно Угоди обов'язковому поверненню також підлягають незаконно вивезені культурні цінності. За цією категорією нині здається, що сторони бажали прийти до остаточного врегулювання. При цьому вони усвідомлювали те, що в питанні про вивезені під час Другої світової війни культурні цінності існували глибокі суперечності. У той час, як незаконність пограбування культурних цінностей України як складової СРСР під час війни ніколи не заперечувалася ФРН, правові позиції відносно вивезених із Німеччини до СРСР в 1945-1947 рр. та згодом культурних цінностей були дуже різними.

Удаване протиріччя вирішується, якщо застосувати вищезгадане правило тлумачення ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів: необхідно врахувати, крім

об'єкта і цілей договору, також систематичний контекст інших положень, щоб прийти до вірного тлумачення. При цьому суттєве значення мають положення, в яких договірні сторони зазначають про забезпечення пріоритету загальноприйнятих норм міжнародного права у внутрішній і міжнародній політиці, а також сумлінне виконання своїх договірних зобов'язань.

Згідно із загальноприйнятими нормами міжнародного права, пріоритет яких підтверджується при укладанні усіх міжнародних угод та договорів, культурні цінності особливо охороняються від вилучення та переміщення під час війни. Важливими у цьому значенні є положення про багатовікове взаємне збагачення культур усіх народів та їхній незмінний внесок до загальної культурної спадщини Європи.

З урахуванням цих контекстів чітко простежується воля договірних сторін, які домовляються в момент укладання договору, щоб виявити свою повагу до культурної спадщини одна одної, яка охороняється міжнародним правом. Тільки шляхом тлумачення розкривається логіка рівноправного зіставлення двох категорій культурних цінностей: втрачених або незаконно вивезених. Інакше важко зрозуміти, чому втрачені культурні цінності підлягають безпосередньо обов'язковому поверненню, а вивезені в односторонньому порядку культурні цінності – тільки після додаткової експертизи щодо історичної правомірності їх переміщення.

Викладений тут аналіз розуміння домовленостей про повернення культурних цінностей впливає з основних принципів міжнародного права про систематичне й телеологічне тлумачення, спрямоване в майбутнє. Навіть, якщо його не визнавати й дотримуватися ізолювано оберненого в минуле розгляду домовленостей про повернення культурних цінностей, все ж таки результат жодним чином не змінився б. Для оцінки правового становища за міжнародним правом, яка стосується виключно моменту переміщення, слід виходити з Гаазької Конвенції про закони та звичаї суходільної війни від 18 жовтня 1907 р., зокрема, з п.2 статті 46 і статті 56. Згідно з цими положеннями, "твори мистецтва і науки" та "присвячені мистецтву і науці установи" на окупованих територіях охороняються від вилучення незалежно від того, чи перебувають вони в приватній, чи в державній

власності. Відірване від міжнародного права "право переможців", яке дозволяє будь-які форми вилучень і здобуття трофеїв, до цього моменту не існує, не існувало воно і в 1945 році [див.63, с.267].

При віднесеній до минулого негативній оцінці, однак, можна було б дійти висновку, що, з метою забезпечення схоронності та зберігання культурних цінностей, їх переміщення в односторонньому порядку тимчасово можна вважати справедливим. Таким розумінням правового становища, здавалось, керувався у своїх діях Радянський Союз. Очевидно, Радянський Союз ніколи не вважав себе власником вивезених німецьких цінностей, оскільки він у більшості випадків сховав і таємно утримував їх на своїй території протягом більш як 40 років. Тому стає зрозумілим домовленість України з ФРН щодо організації виставок тих культурних цінностей, що після війни були вивезені з Німеччини та перебували на українській території. Якби зараз Україна висунула претензії на власність щодо переміщених в односторонньому порядку німецьких культурних цінностей, то це під правовим кутом зору означало б *venire contra factum proprium* (від – *лат.* "виступити всупереч власним діям"), тобто, навряд чи можна було б поєднати це з міжнародно-правовим принципом захисту довіри.

У справі збереження та повернення незаконно вивезених історико-культурних цінностей значну роль відіграють норми міжнародно-правового регулювання. Відповідні норми міжнародного права можна загалом поділити на чотири групи:

– норми, метою яких є попередження руйнування і пошкодження культурних цінностей в мирний час;

– норми, скеровані на запобігання втрат національного культурного надбання та забезпечення повернення народам належних їм цінностей у випадку їх втрати;

– норми, які ставлять метою повернення культурних цінностей законним власникам, яких вони позбулись внаслідок воєнних дій;

– норми, метою яких є у максимально можливому ступені попередити руйнування і знищення пам'яток культури під час воєнних дій.

Натомість проблема пошуку та повернення культурних цінностей в Україні не може вважатися повністю вирішеною. Це робить особливо актуальним аналіз тих укладених Україною міжнародних договорів, та принципів міжнародного права, на яких вони ґрунтуються, а також проблем, котрі виникають при їх практичній реалізації та розуміння, що особливо ґрунтовно було зроблено на прикладі домовленостей між Україною та ФРН.

“Щоб вийти з реституційного глухого кута, – зазначає В.Акуленко, – потрібні нетрадиційні кроки і з боку німецької, і з боку української сторони, як, наприклад, реалізація спільних проєктів реставрації історико-архітектурних споруд, археологічних досліджень в Україні тощо”[див.115, с.648].

Як висновок, слід зазначити, що історичні пам’ятки завжди були об’єктом гострої політичної боротьби сторін що воюють, і, незважаючи на тривалий післявоєнний час, ще залишилися невирішеними питання повернення культурних цінностей.

Для України як держави, котра тільки розпочала свій незалежний шлях і ще не створила умов для безперечного застосування у внутрішній практиці дії демократичних норм, проблема примату міжнародного права набуває виключно вагомого значення. Від цього залежить, наскільки успішним буде входження України до європейської та світової спільноти, розбудови громадянського суспільства, де її законні інтереси мають стати частиною європейської та світової системи співробітництва та безпеки.

ВИСНОВКИ

Існування правової держави, так само як і широкого спектра соціальних програм, які вона реалізує, зумовлюється, насамперед, потребами сучасного суспільства. Україна з ідеалу буття нації перетворилася на реальний суб’єкт політичного буття, тобто набула ознак і функцій політичної суб’єктності. Проте суспільство перебуває у глибокій соціальній дезінтеграції, коли фактично відсутні нові суспільні цінності, ідеали і громадянська свідомість, котрі були б рівноцінні або перевершували б колиш-

ні цінності й ідеали. Виникла кардинальна необхідність зміни ставлення до історичного середовища, вживання необхідних заходів, у тому числі законодавчих, для його збереження і відтворення, щоб припинити подальшу деградацію духовного світу людини.

Комплексне дослідження становлення і розвитку законодавства про охорону культурної спадщини в Україні, аналіз поглядів науковців, які працювали над цими проблемами, а також документів та нормативних актів дозволили дійти наступних висновків.

Правова охорона культурної спадщини (пам'яток) – це комплекс правових норм, покликаних гарантувати таку систему суспільних відносин, яка б запобігала небажаним або шкідливим змінам та подіям. Правову охорону не можна ототожнювати з охороною у фізичному розумінні (збереженням, підтриманням, реставрацією, фінансуванням і т.д.).

Не зважаючи на те, що тенденції щодо збереження та зібрання історичних реліквій формуються ще з IX-XII ст., ми маємо підстави вести мову про правову охорону пам'яток лише починаючи з XVIII ст. Першими юридичними документами, в яких йшлося про охорону культурної спадщини, були укази Петра I. Загалом у правовій охороні пам'яток можна виділити три етапи: дорадянський, радянський і сучасний (новітній). Система правової охорони пам'яток формувалася від охорони окремих об'єктів до середовища.

Дорадянський етап (зародження правової охорони) можна поділити на три підетапи: часи Петра I; часи приєднання до Росії Північного Причорномор'я, Криму і Прикубання; кінець XIX – початок XX ст. Відсутність систематичної тенденції до розширення обсягу норм щодо охорони пам'яток з давніх часів і до XX ст. зумовлена була передусім загальноприйнятими ставленням суспільства до цих проблем.

Радянський етап характеризувався тим, що тогочасне законодавство про охорону культурної спадщини мало виразний ідеологічний характер і відображало всі суперечності тогочасного суспільства. Культурні цінності сакрального характеру чи такі, які суперечили засадам комуністичної ідеології, охоронялися формально або за залишковим принципом. З цієї причини

велика кількість культурних пам'яток була втрачена назавжди. Можна констатувати той факт, що виросло не одне покоління громадян, яким не було прищеплене почуття гордості за історичну, культурну спадщину та відповідальності щодо збереження її для наступних поколінь. Приклади вандалізму замовчувалися, їм не надавалася належна увага, що зумовлювало формування безвідповідальності щодо культурної спадщини.

Третій етап розпочався з утворенням незалежної України. Закон України “Про охорону культурної спадщини”, виплеканий усією історією розвитку пам'яткоохоронної практики, взаємодіє з цілою низкою суміжних законів, ґрунтується на конституційних засадах та Основах законодавства України про культуру, що були прийняті в перший рік незалежності нашої держави. Прийняття цього закону, а також інших законодавчих актів, що становлять систему правових засад збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища України, дає підстави стверджувати про поступове оформлення концептуальних питань вирішення зазначеної проблеми. Необхідність формування чіткої законодавчої бази регулювання питань охорони і збереження пам'яток історії та культури обумовлене великими втратами нашої культури не тільки внаслідок воєн, а й в результаті колоніального минулого нашої країни та ідеологізованого господарювання більшовиків. У порівнянні з попереднім Законом Української РСР, дефініції Закону незалежної України стали більш глибокими, значно розширено тлумачення усіх термінів, тому їх наявність у чинному Законі є важливим моментом. Такий підхід унеможливорює подвійне або неправильне тлумачення норм самого Закону та чітко визначає сферу й напрямки його праворегулювальної спрямованості. Положення Закону ґрунтуються на надбаннях міжнародного права, демократичних засадах державотворення та світової практики охорони, збереження та примноження культурної спадщини.

Аналізуючи історичні періоди у контексті відповідної проблематики слід зазначити, що вся історія становлення системи охорони культурних цінностей вимагала утворення такого механізму вироблення і реалізації відповідних норм, який міг би збалансувати часто протилежні підходи і погляди на культурну спадщину.

Історіографічний аналіз історико-правових щодо у контексті досліджуваної теми надає можливості прослідкувати два

основних їх етапи – радянський та сучасний. Закономірно, що вони мають відповідні характерні риси і особливості, які формувалися з урахуванням зовнішніх та внутрішніх детермінант.

Головними закономірностями становлення і розвитку законодавства у сфері охорони культурної спадщини в Україні можна визначити послідовність розвитку правової системи, спираючись на світовий досвід та пошук шляхів збереження пам'яток. Уся історія становлення системи охорони культурних цінностей вимагала утворення такого механізму вироблення й реалізації відповідних норм, який міг би збалансувати часто протилежні підходи й погляди на культурну спадщину, методи її збереження, систему цінностей, якою керується міжнародне співтовариство у визначені своєї позиції у цьому питанні.

У вітчизняному законодавстві, яке стосується питання охорони пам'яток культури, простежується тенденція їх чіткого поділу на рухомі та нерухомі, існує також різниця у підходах до режимів їх охорони. Слід зазначити, що поряд із спеціальним законодавством, яке регулює питання охорони і збереження пам'яток культури, у цій сфері діють також норми інших актів, особливо тих, що регулюють відносини власності. З прийняттям Конституції України, Основ законодавства про культуру, підписанням і ратифікацією відповідних міжнародних конвенцій, договорів та угод визначені та впроваджуються відповідні засади збереження, відновлення та використання культурної спадщини. Проте проблема в практичній реалізації заходів щодо відновлення надбань історико-культурної спадщини наражається на певні проблеми, які вимагають їх комплексного і системного вирішення.

Чинне законодавство України щодо охорони культурної спадщини в цілому відповідає загальновизнаним принципам і нормам міжнародного права у даній галузі. Разом з тим суттєвою проблемою є несформованість загальної концепції національних інтересів України для реалізації у зовнішній діяльності щодо культурних цінностей, а у внутрішній діяльності – відсутність відповідних державних програм охорони пам'яток культури. Залишковий принцип державної політики в сфері культури (щодо фінансування, виховання населення, створення сучасної нормативної бази тощо), відсутність належної уваги законодавця та загальний правовий нігілізм призвели до кризи охорони культурної спадщини в Україні.

Причинами неналежного застосування чинного законодавства у сфері охорони культурної спадщини на сьогоднішній день є:

- фінансова залежність пам'яткоохоронних органів від місцевого апарату влади;

- нелігитимність органів, що пов'язані зі збереженням, реставрацією, пристосуванням, використанням і реконструкцією пам'яток та історичних забудов, із людською діяльністю в заповідних та охоронних зонах. Діяльність цих органів не має бути пов'язана із діяльністю державної влади, проте їх рішення повинні бути обов'язковими для виконання, оскільки йдеться про збереження історичної пам'яті народу. Інцидент, що був пов'язаний з вивезенням фресок Бруно Шульца, а також забудовою в охоронній зоні Софії Київської, є підтвердженням актуальності цієї проблеми;

- відсутність системи цільової підготовки кадрів для комплектації пам'яткоохоронних органів чи специфічних дорадчих структур. Її створення є нагальною потребою, яка зумовлена тим, що теперішнє навчання та виховання, наприклад, архітекторів, (а саме вони часто-густо виступають виконавцями планів перетворення історичних будівель чи охоронного середовища) ведеться з постійним натиском на “амбіційні”, реконструктивні методи. Тому консерваційний або реставраційний підходи до цінного історичного середовища ними часто не використовуються. Кадрові музейники не досить обізнані із специфікою збереження архітектурної спадщини, її примноження, попри загалом правильний погляд на пам'ятки. Особливо, коли йдеться про такі пам'ятки, які мають бути в постійному користуванні стороннього власника.

Нагальною є необхідність створення дієвої системи спеціальної освіти (надання спеціальних знань) на трьох рівнях:

- перший – для всіх архітекторів та мистецтвознавців, які працюють у пам'яткоохоронних органах, для них слід організувати курси підвищення кваліфікації з питань відповідного законодавства, вивчення світового досвіду, нових методик досліджень, реставрації, збереження та наукових критеріїв оцінки пам'яток;

- другий – для підвищення рівня освіченості в галузі культури, зокрема чиновників з держапарату історичних міст, а особливо тих із них, які є розпорядниками коштів і від яких зале-

жить фінансування робіт щодо збереження, наприклад, м. Львова;

– третій – давав би знання про правила експлуатації історичної забудови безпосереднім користувачам пам'яток: від службовців ЖЕКів до орендарів і власників. Необхідною є потреба у створенні спеціалізованих відділів (відділень, груп) археологічної міліції у місцях найбільшого зосередження пам'яток культури, які потерпають від грабунків (АР Крим, південь України).

Щоб протидіяти неналежному застосуванню чинного законодавства можна запропонувати наступне:

– питання, що пов'язані з означеною проблемою, повинні вирішуватися відкрито на засіданнях науково-методичних рад, які необхідно створити при пам'яткоохоронних органах, залучивши до співпраці певну кількість фахівців, громадськість;

– вирішити проблему фінансування цієї діяльності. Так, не всі культурні цінності, що опинились за кордоном, були незаконно туди вивезені, а перемістились з огляду на різні історичні події. Щодо цінностей, що становлять особливу важливість для формування, зміцнення та розвитку самосвідомості українського народу (Гетьманські клейноди; штандарт Богдана Хмельницького та ін.), то повинні опрацьовуватися різні шляхи для їх повернення в Україну (міна – їх викуп або дарування). Означену проблему необхідно постійно висвітлювати у засобах масової інформації, створювати, поряд з існуючими державними органами, відповідні громадські організації, фонди, інститути.

- затвердження на правовій основі положень про археологічний туризм дали б можливість збільшити фінансову допомогу у спорядженні експедицій. У всьому світі є багато зацікавлених людей, які готові платити гроші, щоб поїхати на розкопки якогось городища.

Автор вважає, що в складних економічних та політичних умовах вагомим значення набуває системна пропаганда вітчизняних пам'яток культури, інформація про стан їх збереження. Доцільно видати великим накладом каталог пам'яток, який слід також тиражувати електронним способом. Це сприяло б їх популяризації як серед нашого населення, так серед іноземних туристів. Проте остання інвентаризація проводилася в середині 80-х років, а проблема втрати культурної спадщини ще й досі не має відповідного розголосу серед широкого загалу українських громадян.

Слід активніше залучати до охорони і збереження пам'яток історії та культури громадські організації, які б проводили постійний та незалежний від органів влади моніторинг пам'яток, фіксували стан та динаміку їх змін, інформували б про небезпеку, яка виникла для тих чи інших пам'яток історії та культури. Активне втручання громадських організацій у ці питання є більш дієвими для ліквідації аварійного чи загрозового стану пам'яток в цілому або її деталей.

Нині стала нагальною необхідність надання пам'яткоохоронним органам права візувати фінансові документи. І обов'язковими повинні бути рекомендації зі збереження й утримання пам'яток, усунення дефектів. У розвинених країнах такі дослідження за рахунок власника чи орендаря виконують вільні експерти з реставраційним досвідом, тобто, з досвідом досліджень і співпраці з науково-реставраційними радами.

Сформувалась потреба в удосконаленні законодавства стосовно боротьби із проявами т.зв. “чорної археології”. Успіх сенсаційних знахідок “чорних археологів” у порівнянні з досягненнями наукових експедицій перш за все пов'язаний не тільки з методикою розкопок, різним класом обладнання, фінансуванню, але й особистою зацікавленістю в кінцевих результатах праці. Наші археологи не отримують жодної винагороди навіть за знахідки золотих шедеврів старовини. Проте дохід “чорних археологів” завжди залежав від результатів розкопок, кількості і якості знайдених унікальних речей. Активізація “чорної археології” створює цілу низку проблем в охороні пам'яток культури в Україні. Відповідно, для їх вирішення, серед іншого, пропонується опрацювати заходи щодо можливості викупу знайдених “чорними археологами” цінностей, а на першому етапі – виявлення та надійна охорона місць можливих розкопок. Ці заходи мають бути пов'язані із матеріальним стимулюванням, можливо й за допомогою міжнародних фондів та організацій. Означену проблему слід якомога ширше висвітлювати, у тому числі – й з міжнародних трибун, оскільки йдеться про втрату цінних пам'яток культурної спадщини, багато з яких мають значення не лише для історії України, але й для всієї світової історії. Проте питання про самовільні пограбування розкопок археологічних пам'яток не знайшли свого відображення у Законі України “Про охорону культурної спадщини”. Кримінальна відповідальність, передбачена ККУ, не є перешкодою для “чор-

них археологів”, і для боротьби з цим явищем необхідна консолідація всіх зацікавлених сторін: Академії наук, Міністерства культури, місцевих органів влади, а також правоохоронних органів. Доцільно було б, як вже зазначалось, встановити 50 відсотків винагороду для скарбощукачів, як це існує в цілому світі, та посилити кримінальну відповідальність за розкрадання культурної спадщини України.

Наведені пропозиції та рекомендації, на думку автора, повинні знайти втілення у відповідних підзаконних актах, що буде сприяти більш ефективному збереженню культурної спадщини України.

Вкрай важливим напрямком правової охорони культурної спадщини є реституція та повернення культурних цінностей, втрачених і незаконно переміщених (вивезених) з України. Правовими засадами в даній сфері є заборона вивезення культурної спадщини окремої країни, повернення незаконновивезених пам'яток, які викладені у Конвенціях і Рекомендаціях ЮНЕСКО та національне законодавство України, зокрема, Закон України "Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей". Міждержавні угоди, договори та конвенції мають загальний характер. Безпосередньо порядок повернення і реституції історико-культурних цінностей визначається двосторонніми угодами, які, у свою чергу, визначають механізми повернення відповідних предметів. Ці механізми починають діяти лише щодо конкретних цінностей.

Найважливішими аспектами міжнародно-правового співробітництва України щодо повернення і реституції культурних цінностей є наступні:

- повернення вивезених і зниклих у роки Другої світової війни культурних цінностей;

- повернення національних культурних цінностей, які походять з України, та в період тоталітарного імперського правління були вивезені з неї в метрополії;

- повернення незаконно вивезених культурних цінностей, які були об'єктом викрадення шляхом скоєння злочинних дій.

Досвід свідчить, що основний акцент у співробітництві держав щодо реституції культурних цінностей припадає на двосторонні стосунки (від переговорів до укладання договорів); при цьому державам слід керуватися визначеними Конвенціями ЮНЕСКО принципами і нормами. Виконання приписів цих

Конвенцій сприятиме загальному вдосконаленню пам'яткоохоронного законодавства, практичному збереженню і використанню пам'яток, а результати – реалізація в Україні прав людини у сфері культури.

Щоб надати нових імпульсів реституційному процесу в світі, потрібні правові новації, відповідні міжнародні програми, які б розвивали концепцію ЮНЕСКО, котра переносить акцент на двосторонні переговори зацікавлених сторін. Виконання приписів Конвенцій ЮНЕСКО буде сприяти загальному вдосконаленню пам'яткоохоронного законодавства, практичному збереженню і використанню пам'яток України. Для вдосконалення національного законодавства, приведення його у відповідність з міжнародними стандартами важливе місце належить також науковим дослідженням.

Для реального зрушення справи збереження пам'яток історії та культури потрібно не лише утворення єдиної продуманої структури державних і громадських організацій, значного збільшення коштів, але й розробка науково обґрунтованої програми. На основі аналізу міжнародного досвіду охорони пам'яток та вже напрацьованих в Україні документів сформувалася потреба у чіткому формулюванні концепції визначення об'єктів культурної спадщини, основний зміст якої полягав би у визначенні їх здатності відбивати етапи історичного та культурного розвитку України, процесу її становлення як незалежної держави. Цей головний принцип слід поєднувати з історичним, хронологічним і мистецьким підходом до оцінки об'єкта.

Довготермінова державна програма збереження пам'яток історії та культури повинна включати перелік основних пам'яток, їх стан, черговість реєстрації, розмір коштів, потрібних на реставрацію та джерела фінансування.

Чинна система державного управління у сфері охорони культурної спадщини потребує реформування. Створення єдиного спеціального центрального органу виконавчої влади – Державного департаменту охорони культурної спадщини – дозволило б організувати в Україні чітку та органічну систему управління охороною та використанням об'єктів культурної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. *Попик В.І.* Історико-культурне середовище, роздуми над проблемою //Праці Центру пам'яткознавства. – Вип.1. – К., 1992.
2. *Толочко П.П.* Древнерусский феодальный город. – К., 1989.
3. *Матяш С.* Людина в місті: соціологічні нариси. – К., 1992.
4. БСЭ. – Т. 9. – М.,1978
5. Wielka Encyklopedia powszechna.
6. *Акуленко В.І.* Охорона пам'яток культури в Україні – К.,1991.
7. УРЕ. – Т. 19 – К., пам'яткознавство. – К., 1984.
8. *Заремба С.З.* Українське. – повністю.
9. *Акуленко В.І.* “Пам'ятники” чи “пам'ятки”? Про мову законодавчих актів. // Літературна Україна. 1976, 21 вересня.
10. Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 8 червня 2000 р. №1805–III ВВР.
11. *Разгон А.М.* Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1881-1917 гг.)//Гр.НИИ музееведения. – Вып.1.– М.,1957.
12. Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. – К., 1998.
13. Statut Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa.– We Lwowie.–1907.– S.6.
14. Львівський історичний музей: Путівник. – К., 1966.
15. Труды III-го Археологического съезда в России. – Т.1. – К.,1878.
16. *Павлуцький Г.Г.* Древности Украины. Деревянные и каменные храмы. Киев, 1905.– Вып.1.
17. Охрана памятников истории и культуры: Сборник документов – М.,1973.

18. *Курас Г.М.* Чернігівська архівна комісія та її внесок у вивчення історії України / Автореф. дис...канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992.
19. Декреты Советской власти. – М., 1964, т. III.
20. ЗУ УРСР.–1919.–№34.– Ст.395.
21. ЗУ УРСР.–1919.–Ч.П.– Ст.16.
22. ЗУ УРСР, 1921, №4.– Ст.125.
23. ЦДАВО України.– Ф.166.–Оп.1.– Спр.681.– Арк.48.
24. ЦДАВО України.– Ф.166.–Оп.1.– Спр.681.– Арк.53–54.
25. *Дубровський В.В.* Історично-культурні заповідники та пам'ятки України. – Харків, 1930.
26. ЗП УРСР. – 1929. – №19.
27. Законодавство про релігійні культу. – К., 1973.
28. *Акуленко В.І.* Злочини проти пам'яті. – К., 1991.
29. Законодавство про пам'ятники історії та культури. – К., 1970. – С.200.
30. ЗП УРСР. – 1940.– № 24.– Ст.171.
31. *Акуленко В.І., Юнак Н.Ш.* Гуманізм і варварство. – К., 1987.
32. Німецько–фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів і матеріалів. – К., 1963.
33. *Воронин Н.Н.* Памятники русской архитектуры и их охрана.– М., 1944.– С.81.
34. *Симкин М.П.* Советские музеи в период Великой Отечественной войны: Труды НИИ Музееведения. – Вып. П. – М., 1961.
35. Сборник нормативных актов. Капитальное строительство. – М., 1948.
36. ЗЗ УРСР.– 1945.– №26.– Ст.149.
37. ЗП УРСР.– 1945.– № 17–18.– Ст.128.
38. СП СССР.– 1948.– № 6.– Ст.81.
39. ЗП УРСР.– 1948.– № 23–24.–Ст.91.
40. ЗП УРСР.– 1950.– № 8.– Ст.18.
41. Відомості Верховної Ради СРСР.– 1977.– № 8. – Ст. 141; 1982.– № 37.– Ст.54.
42. ЗП УРСР.– 1963.– № 8.– Ст. 76; ЗП УРСР.– 1965.– № 7.– Ст. 100.

43. ЗП УРСР.– 1965.– № 8.– Ст.117; ЗП УРСР. – 1967. – № 6.– Ст.65.
44. ЗП УРСР.– 1967.– № 2.– Ст.17.
45. *Акуленко В.І., Анджиєвський В.С.* Правова охорона пам'яток історії та культури в УРСР.– К., 1984.
46. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1976.– № 44.– Ст. 628.
47. Відомості Верховної Ради УРСР. –1978.– № 30.– Ст. 426.
48. Преамбула Закону Української РСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” від 13 липня 1978 р./ Відомості Верховної Ради УРСР.– 1978.– №30.
49. ЗП УРСР.– 1979.– № 10. – Ст.71.
50. Правда України, 1979, 5 декаб.
51. ЗП УРСР.– 1983.– № 2.– Ст. 4.
52. *Красовський Ю.* Проблеми регулювання містобудівного процесу в історичних містах: Матеріали міжнародного семінару “Досвід управління муніципальним нерухомим майном в історичних містах України і Польщі”. – К., 2001.
53. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. ВВР України, 1996, № 30.
54. ВВР України.– 1992 р.– № 4.– Ст.23.
55. ВВР України.– 1993 р.– № 42.– Ст.121.
56. ВВР України.– 1995 р.– № 23.– Ст.16.
57. ВВР України.– 1995 р.– № 24.– Ст.22.
58. ВВР України.– 2000р.– №12.– Ст.42.
59. *Акуленко В.І.* Конституційні основи охорони культурної спадщини і міжнародні зобов'язання України. // Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика: Матеріали міжнародної науково–практичної конференції. – Ужгород, 2000.
60. ВВР України. – 1991. – № 46. – Ст.617.
61. ВВР України. – 1992. – № 10. – Ст.137.
62. Закон УРСР «Про охорону використання пам'яток історії та культури» із змінами та доповненнями, внесеними Указом Президії Верховної Ради України № 6485–Х від 30.01.1984, затверджений Законом УРСР № 7131–Х від 15.06.1984. ВВР Української РСР. – 1978. – № 30. – Ст.426; 1984. – № 7. – Ст. 145; № 26. – Ст. 485.

63. Культурна спадщина України. Правові засади збереження, відтворення та охорони культурно-історичного середовища: Зб. Офіц. док. /Упоряд. В.І.Фрич; відп. ред. М.В.Гарник. – К.: Істина, 2002.

64. Офіційний вісник України. – 1997. – № 50. – Ст.42.

65. Указ Президента України від 9 грудня 1995 р. № 1136, втратив чинність на підставі Указу Президента України від 31 серпня 2000 р. № 1038/2000//.

66. Терміни “пам’ятка” і “пам’ятник в пам’яткознавстві. // Праці центру пам’яткознавства. – Вип. 1. – К., 1992.

67. Офіційний вісник України. – 2000. – № 35. – Ст.22.

68. Офіційний вісник України. – 1997. – № 50. – Ст.42.

69. Закон України "Про міжнародні договори України". ВВР України. – 1994. – № 10. – Ст.45.

70. *Максимов В.* Правова охорона культурних цінностей в Конвенціях ЮНЕСКО. – К., 1997.

71. Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия: Сборник. – М., 1990. – С.55-60.

72. Україна у міжнародно-правових відносинах. – Кн.2: Правова охорона культурних цінностей /Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С.Шемшученко та д-р юрид. наук В.І.Акуленко. – К.: Юрінком Інтер, 1997. – С. 395.

73. *Іваненко В.* Правовий статус пам’ятки. // Пам’яткознавство, 1997.

74. *Рерих Н.К.* Листы дневника. Друзьям Знамени мира. – В кн.: Рерих Н. Зажигайте сердца! М., 1975.

75. Збірник постанов уряду України. – 1992. – № 9. – Ст.220.

76. Офіційний вісник України. – 2000. – № 12. – Ст.67.

77. *Лозинський В.* Правові засади міжнародного співробітництва в галузі реституції архівних фондів і документів: історія, проблеми, перспективи.// Повернення культурного надбання...

78. ВВР України. – 1995. – № 7. – Ст.45.

79. ВВР України. – 1995. – № 25. – Ст.191.

80. Інформаційна комп’ютерна система "Нормативні акти України". Центр комп’ютеризованих інформаційних систем Верховної Ради України.

81. Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – Ст.84.

82. Офіційний вісник України. – 1998. – № 46. – Ст.152.
83. Офіційний вісник України. – 2000. – № 5. – Ст.81.
84. Офіційний вісник України. – 2000. – № 49. – Ст.27.
85. Офіційний вісник України. – 1998. – № 32. – Ст.186.
86. Офіційний вісник України. – 2000. – № 35. – Ст.22.
87. Офіційний вісник України. – 1998. – № 42. – Ст.14.
88. Положення, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466. – Збірник постанов уряду України. – 1992. – № 9. – Ст.220.
89. Офіційний вісник України. – 2000. – № 25. – Ст.104.
90. Офіційний вісник України. – 1999. – № 50. – Ст.11.
91. ВВР України. – 1997. – № 24. – Ст.170.
92. Офіційний вісник України. – 2001. – № 46. – Ст.1.
93. ВВР Української РСР. – 1984. – додаток до № 51. – Ст.1122.
94. Цивільний кодекс Української РСР зі змінами, внесеними Указом від 20 травня 1985 р. //Відомості Верховної Ради УРСР. – 1985. № 23. – Ст.542. Цит. за: // Право України, 1993, №11–12. – Ст. 16.
95. КК України, прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. ВВР України. – 2001. – № 25–26. – Ст.131.
96. *Шемшученко Ю.* Теоретичні засади правового регулювання реституції культурних цінностей. // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Матеріали науково–практичного симпозіуму “Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика”, К., 1996. – Ст. 35.
97. ВВР України. – 1992. – № 21. – Ст.294.
98. ВВР України. – 1992. – № 41. – Ст.601.
99. *Прушинський Я.* Пам’ятки старовини. Культурні цінності. Спадщина. // Право та культура: теорія і практика. Міжнародна науково–практична конференція. Київ, 15–16 травня 1997р. – К., 1997. – Ст.49.
100. *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. – М.: Междунар. отношения, 1979.
101. Правова система "Зібрання законодавства України" Українського інформаційно-правового центру.

102. Інформаційна комп'ютерна система "Нормативні акти України...".
103. Урядовий кур'єр. – 1993. – 11 листопада.
104. European Treaty Series №№ 66, 119, 121, 143.
105. International Legal Materials. Vol. XXXIV. – No.5. – P. 1322–1339.
106. *Висоцкий А.Ф.* Правовые проблемы научных исследований в Мировом океане. – К.: Наука думка, 1974.
107. ВВР України. – 1999. – № 48. – Ст.405.
108. Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей: Зб.докум. – К., 1993.
109. Известия. – 1975. – №179. – 2 авг.
110. ВВР України. – 1992. – № 3. – Ст.613.
111. Голос України. – 1993. – 26 трав.
112. «Нормативні акти України».
113. *Мартыненко А.П.* права народів в сучасному міжнародному праві. – К., 1993. – С.144.
114. ЮНЕСКО. Культура. – 1984. – № 3.
115. Державотворення і правотворення в Україні. – К., 2000.
116. Нюрнберзький процес над головними військовими злочинцями: Збірник матеріалів в 7-ми томах. – М., 1957.
117. *Патриція К.Грімстед, Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей.
118. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів, 1993.
119. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. Документів і матеріалів. – К., 1963.
120. Правда. 1944 р 1 квіт.
121. *Врадій Н.Ф.* До історії львівських архівів у 1939-1944рр. // Архіви України. – 1974. – № 5. – С.54–56; Купчинський О.А. Втрачені пергаментні грамоти міст і сіл Галичини ХІУ – першої половини ХІХ. – Ст.– К., 1982.
122. ЦДІА (м. Львів). Ф.755. Оп.3. Спр.1205.
123. Стаття 238 Версальського договору 1919 р. з Німеччиною, ст.184 договору з Австрією (Сен-Жерман), ст.126 договору з Болгарією (Ней), ст. 168 договору з Угорщиною (Тріанон), Ст.420 договору з Туреччиною (Севр).

124. Статті 245-247 Версальського договору, ст. 191-196 Сен-Жерменського договору.

125. *Burnett Ph.* Reparation at the Paris Peace Conference. N.Y., 1940, vol. 1, p. 908-909 (Цит. по Богуславському).

126. US Department of State Publications, 2724 p.525. (Цит. за Богуславський М.М. Международная охрана культурных ценностей). – М.: Междунар. отношения, 1979.

127. *Перетерский И.С., Богуславский М.М.* Мирные договоры 1947 года – В кн.: Оппенгейм Л. Международное право: Т. II. М., 1950.

128. Там само, п. 2 Ст.75 договору з Італією, п.2 Ст. 24 договору з Угорщиною, п.6 Ст.23 договору з Румунією, п.6 Ст.22 договору з Болгарією.

129. Там само, п. 5 Ст.75 договору з Італією, п.6 Ст.24 договору з Угорщиною, п.6 Ст.23 договору з Румунією, п.6 Ст.22 договору з Болгарією.

130. Там само, п. 3,4 Ст.75 договору з Італією, пп. 4,5 Ст.24 договору з Угорщиною, пп.4,5 Ст. 23 договору з Румунією, пп.4,5 Ст.22 договору з Болгарією.

131. Там само, п. 7 Ст.75 договору з Італією, п.8 Ст.24 договору з Угорщиною, п.8 Ст.23 договору з Румунією, п.8Ст.22 договору з Болгарією.

132. Zbior Dokumentow, 1946, Warszawa, 9/12.

133. *Кончин Е.* Эшелон специального назначения. – Сов. культура, 1976. – 22 июня.

134. *Estreicher K.* Cultural Losses of Poland. London, 1944.

135. *Михайлов В.* Возмездие. – Комсомольская правда. – 1977. – 6 дек.; *Григорьев Б.* Преступника – к ответу. – Известия. – 1979. – 19 марта; *Гинзбург Лев.* Принадлежит России. – Лит. Газета. – 1968. – 4 дек.

136. Ведомости Верховного Совета Союза ССР. – 1957. – № 3(870). – Ст. 54.

137. Records of the Hague conference 1954, p.350–360.

138. Атрибути гетьманської влади є в Києві / Урядовий кур'єр. – 2002 р. – № 44 (2215). – 6 берез.

139. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1957. – №1. – Ст.29.

141. Збірник постанов Уряду України. – 1993. – № 1 – 2.

141. Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей. Збірник документів. – К., 1994.
142. Акты Генеральной конференции ЮНЕСКО. XVI сессия. – Т.1. – Резолюции и рекомендации. – Париж, 1970.
143. Пам'ятки України. – 1995. – №1.
144. Голос України. – 1997. – 25 лют.
145. Юридична енциклопедія: У 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: "Укр. енцикл.", 1998. – Т.1.
146. Архіви України. – 1992. – №1–3.
147. European Treaty Series. – № 18.
148. Известия. – 1975. – № 179. – 2 авг.
149. CSCE/SCHC/ 35 Cracow, 6 June 1991. – P.1–11.
150. Вестник Министерства иностранных дел СССР. – 1990. – № 23 (81).
151. Советский музей. – 1992. – № 2.
152. ВВР України. – 1994. – № 10. – Ст.45.
153. Акуленко В., Федорук О. Україна – ФРН. Реституція – шлях до порозуміння // Віче. – 1999. – № 3. – Ст. 115.
154. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917-1923 рр.) – К., 1966.
155. ЦДАВОУ. – Ф.2. – Оп. 7. – Спр. 2147. – Арк. 121–122.
156. ЦДАВОУ. – Ф.2. – Оп. 7. – Спр. 3347. – Арк. 118–119.; ЦДАВОУ. – Ф.2. – Оп. 7. – Спр. 3355. – Арк.40.; ЦДАВОУ. – Ф.2. – Оп. 7. – Спр. 3356. – Арк. 142-144.
157. ВВР України. – 1992. – № 43. – Ст. 613.
158. Урядовий кур'єр. – 1995. – № 148.
159. ВВР України. – 1992. – № 43. – Ст.612.
160. ВВР України. – 1992. – №43. – Ст.614.
161. Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Італійською республікою. Ст. 17 // Політика і час.–1995.– №6.
162. ВВР. – 1992. – №41. – Ст.601.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Курило Тетяна В'ячеславівна

**ПРАВОВА ОХОРОНА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
УКРАЇНИ**

МОНОГРАФІЯ

Редактор
А.А. ЧЕРНЯК

Комп'ютерна верстка
А.О. ПРАЧУК

Друк
П.М. МУЛЯК

Здано до набору 27.01.05 р. Підписано до друку 15.03.05 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Умовн. друк арк. 8,84.

Тираж 100 прим.

Львівський юридичний інститут МВС України
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.